

Олег Бажан
Юрій Данилюк

Український
національний рух

Основні
тенденції
і етапи
розвитку

(кінець 1950-х
— 1980-ті рр.)

ВСТУП

В умовах національно-культурного відродження України, ствердження її державності, зростання міжнародного авторитету все більшого значення набувають питання дослідження українського національного руху, який завжди служив важливим чинником збереження самобутності і непересічності народу, хранителем його багатотомових культурних традицій.

Особливу увагу, як дослідників, так і широкого загалу привертають 60—80-ті роки, коли український національний рух залишався чи не єдиною силою опору політиці русифікації, реально доводив на практиці всю хибність штучно зрешеної в Кремлі “теорії злиття націй”.

Характерно, що в документах тогочасного вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, колишніх радянських спецслужб український національний рух невинувато пов’язувався з діяльністю “купки відщепенців”, які нібито протиставили себе суспільству. Водночас, як переконуємося з наявних матеріалів, його ідеї охопили самі різноманітні верстви населення, поширювалися і розвивалися в наукових і творчих колективах, вирували в студентських аудиторіях, знаходили своїх щирих прибічників на промислових підприємствах, колгоспах тощо.

Принагідно відзначити, що український національний рух в досліджуваний період знаходив своє відображення в самих різних формах — від послідовної боротьби за розширення сфери вжитку рідної мови, до створення нелегальних організацій, зорієнтованих на досягнення державної незалежності України.

Цілком очевидно, що в силу об’єктивних причин науковий пріоритет у висвітленні проблем становлення і діяльності опозиції в Україні належить зарубіжним дослідникам і правозахисникам. Безпосередньо з їх ініціативи опрацьовано і введено в науковий обіг цінні документальні масиви, які надалі послужили основою

для серйозних монографічних досліджень. Окремо слід відзначити фундаментальні хроніки опозиційних рухів в СРСР. Йдеться, перш за все, про видання з 1968 року “Хроніки текущих событий”, яку в різний час редагували Н.Горбаневська, А.Якобсон та інші, публікацію з 1978 року інформаційних бюлетнів “Вести из СРСР. Права человека” під редакцією К.Любарського. Зокрема, на сторінках останнього видання нами виявлені фрагментарні свідчення про близько 800 осіб, причетних до опозиційних рухів в Україні¹.

На жаль, конспіративні умови, в яких здійснювався збір інформації та переправлення її за кордон, позначились певним чином на її достовірності, призвели до неточностей та помилок. Тому використання означених видань можливе лише за умов їх співставлення з іншими видами джерел та опублікованої монографічної і мемуарної літератури.

Внаслідок зазначених обставин не позбулися упущень і “Український вісник”, що видавався активом українського національного руху у Львові та Києві, і “Вісник репресій в Україні”, який розповсюджувало Закордонне представництво Української гельсінської групи, і “Інформаційні бюлетні Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод”². Разом з тим, попри свою недосконалість названі видання стали помітною віхою в осмисленні проблем українського суспільно-політичного життя досліджуваного періоду, продемонстрували активність нових сил, здатних протистояти тоталітарному режиму.

Цікаві за своїм задумом також видані в зарубіжжі документальні збірники, зорієнтовані на висвітлення

---

¹ Вести из СССР. Права человека. В 5-ти томах. Мюнхен, 1989.-1991.

² Український вісник. 1970-1972. Вип. 1-6. Париж-Балтимор, 1971-1972; Вісник репресій в Україні (Періодичне видання Закордонного представництва УГГ). 1979-1985.-Нью-Йорк, 1979-1985, Інформаційні бюлетні Української Громадської групи виконання Гельсінських угод.-Вип. I, 1979, ч. 2, 1978, бер. 1979; ч. 1, 1980; ч. 2, 1980. (Упоряд. О.Зінкевич).-Торонто-Балтимор, 1981.-139 с.

як загальних, так і конкретних проблем українського національного руху, наслідків окремих політичних процесів тощо¹. Їх основу здебільшого, як і раніше складав самвидав, який вдавалося різними каналами переправляти за кордон.

Останнім часом до проблем розробки документальної бази для вивчення українського національного руху, звернулися наукові установи НАНУ, центральні та місцеві державні і відомчі архіви. Це засвідчила публікація документальних збірників, на сторінках яких подані раніше закриті для дослідників документи вищого політичного керівництва СРСР, вищих органів державної влади та державного управління республіки, Комітету держбезпеки, Міністерства

¹ Українські юристи під судом КГБ. Мюнхен, 1968.-107 с.; Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В.Чорновола, М.Масютка, М.Озерного та ін.-Мюнхен, 1970.-248 с.; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. Мюнхен, 1971.-43 с.; Широке море України: Документи самвидаву з України. Париж-Балтимор, 1972.-378 с.; Ferment in the Ukraine: Documents by V.Chornovil, I.Kandyba, L.Lukyanenko, V.Moroz and others.-N.Y., 1973.-267 p.; История болезни Леонида Плюща/Составление и комментарии Татьяны Ходорович. Амстердам, 1974.-208 с.; Национальный вопрос в СССР. Сборник документов.- Б.М.:Сучасність, 1975.-443 с.; Голоси звіттіля. Документи і матеріали про становище політв'язнів у радянських концтаборах.- Мюнхен, 1975.-74 с.; Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні.-Торонто-Балтимор, 1978.-477 с.; Погром в Україні. 1972-1979: Зошити українського самвидаву. Мюнхен, 1980. Вип. 1.-312 с.; Хельсинское движение.-New York, 1982.-142 с.; Українська Гельсінська група 1978-1982. Документи і матеріали. Торонто-Балтимор, 1983.-998 с.; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали/Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник.-Б.М., 1983.-Т. 3.-381 с.; На суд історії: суд над Генріхом Алтуняном.-Париж-Нью-Йорк, 1984.-110 с. Мартирологія українських церков: у 4 т.-Торонто-Балтимор, 1987; Українська Гельсінська Спілка. Основоположні документи...-Нью-Йорк, 1989.-48 с. та ін.

внутрішніх справ тощо¹.

З'ясуванню істини безперечно слугуватимуть також оприлюднені матеріали Всесвітніх конгресів політв'язнів, в яких брали участь і безпосередні учасники та свідки тих подій, і дослідники².

Як доводить практика, в усвідомленні програмних вимог українського національного руху, відтворенні пов'язаних з ним подій, важливу роль відіграють публіцистичні твори, роздуми, щоденникові записи, мемуари окремих, найбільш відомих правозахисників. В контексті цього твердження слід, на нашу думку, розглядати праці О.Бердника, П.Григоренка, В.Мороза, М.Руденка, Є.Сверстюка, О.Тихого, В.Чорновола, Д.Шумука та ін. видані за кордоном в той час, коли вони зазнавали переслідувань в Україні за свої політичні та релігійні переконання³.

---

¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. документів і матеріалів/НАН України.-К., 1994.-560 с.

² Матеріали першого Всесвітнього конгресу Українських політв'язнів//Голос Галичини.-1992.-1'(2-3).-196 с.; За Україну, за її волю...: Матеріали II Всесвітнього конгресу Українських політичних в'язнів, 4-6 червня 1993.-К, 1994.-236 с.

³ Бердник О. Свята Україна. Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1980.-206 с.; Григоренко П. Сокрытие исторической правды - преступление перед народом!: Письмо в ред. журнала "Вопросы истории КПСС". Лондон-Онтарио, 1971.-42 с.; Григоренко П. Сборник статей/Под ред. А.Григоренко.-Нью-Йорк.: Хроника, 1971.-121 с.; Григоренко П. Мысли сумашедшего. Избранные письма и выступления.-Амстердам: Фонд имени Герцена, 1973.-324 с.; Григоренко П. Спогади.-Детройт: Українські вісті, 1984.-750 с.; Мороз В. Есеї, листи й документи.-Б.М.:Сучасність, 1975.-288 с.; Руденко М. Економічні монолози: (Нариси катастрофічної помилки).-Б.М.: Сучасність, 1978.-200 с.; Руденко М. Я вільний. Поема. Історія хвороби. Щоденник кандидата в шизофреніки. Балтимор-Торонто, 1977.-23 с.; Сверстюк Є. Собор у риштованні. Париж-Балтимор, 1970.-173; Тихий О. Роздуми: Зб. статей, документів, спогадів. Балтимор-Торонто, 1982.-79 с.; Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців"). Перша українська друкарня у Франції, 1968.-341 С.; Я нічого у Вас не прошу: Лист В.Чорновола до секр. ЦК

В процесі ствердження державної незалежності України громадський інтерес до активних учасників національного руху, найбільш послідовних правозахисників, багаторічних політв'язнів значно зростає. Публікації Ю.Бадзьо, І.Габая, І.Гея, С.Глузмана, Б.Гориня, Р.Іваничука, Л.Копелева, Р.Корогодського, А.Корягіна, Л.Лук'яненка, М.Мариновича, О.Мешко, В.Овсієнка, М.Роженка, Є.Сверстюка, В.Стуса, Й.Терелі, С.Хмари, М.Холодного та багатьох інших стали не просто спробою підсумувати пройдений шлях, а й висловити своє бачення тих процесів, що відбуваються в Україні на історичному рубежі її розвитку¹.

і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981).-Детройт, 1983.-536 с. та ін.

² Бадзьо Ю. Влада-опозиція-державна в Україні сьогодні: Дуки проти течії.-К., 1994.-28 с.; Габай И. "Выбранные места". Стихи. Проза. Публицистика. Письма.-М., 1994.-205 с.; Гель І. Грани культури.-Львів, 1993.-215 с.; Глузман С. Злоупотребление психиатрией: социальные и юридические истоки//Философская и социологическая мысль.-1990.-№ 7.-С. 66-78; Горинь Б. Тихий і громовитий голос Василя Симоненка//Сучасність, 1988.-Грудень.-Ч. 12.-С. 106-114; Іваничук Р. Благослови, душе моя, Господа...-Львів:Просвіта, 1993.-270 с.; Копелев Л. Утоли моя печали.-М., 1991.-336 с.; Корогодський Р. Драма шестидесятників//Образотворче мистецтво.-1991.-№ 1.-С. 1-4; Автобіографія Анатолія Корягіна//Независимый психиатрический журнал.-1992.-III-IV.-С. 6-8; Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників.-К., 1991.-128 с.; Лук'яненко Л. Найвища сила душі:(Про Ю.Литвина)//Україна.-1991.-№ 24.-С. 18; Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну.-К., 1991.-320 с.; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні.-К., 1994.-510 с.; Маринович М. Україна на полях святого письма: Проза, вірші, есе, публіцистика, листи.-Дрогобич, 1991.-107 с.; Маринович М. Україна: дорога через пустелю.-Х., 1993.-192 с.; Мешко О. Між смертю і життям.-К., 1991.-89 с.; Мешко О. Свідчу.-К., 1996.-55 с.; Овсієнко В. Любов. Добро. Свобода: (Про Ю.Литвина) 1934-1984 рр.//Україна.-1991.-№ 24.-С. 12-17; Роженко М. "Формула Сонця", або як ми розбили відщепенців" З докум.повісті "Уроки життя" [70-ті роки для укр.інтел.]/Кієв.-1990.-№ 8.-С. 93-100; його ж. "Ім'ям Радянської Соціалістичної Республіки..." З документальної повісті "Уроки життя":(Про укр.інтелігенцію,,

В останні роки свій об'єктивний, неупереджений погляд на історію українського національного руху та їх найбільш активних діячів висловили науковці-політологи, історики, літературознавці, мистецтвознавці. Спираючись на відкриті для дослідників архіви партійних органів, колишніх спецслужб, особисті документальні колекції, вони зуміли створити цілу галерею історичних портретів тих, хто стояв в перших рядах борців за свободу і незалежність України, дорогою ціною проніс через своє життя українську національну ідею¹.

яка була репресована у 1969-1972 рр.//Березіль.-1991.-№ 8.-С. 141-160; його ж. Про феномен українського шістдесятництва//Самост. Україна.-1995.-липень-вересень.-С. 8-15; Сверстюк Є. Блудні сини України.-К., 1993.-256 с.; Снегірьов Г. "Власним виміром я міряв долю свою: "Щоденникові записи та вірші/Передм. В.Шевчука//Київ.-1991.-№ 1.-С. 22-41; Василь Стус: В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. Балтимор-Торонто, 1987.-463 с.; Стус В. Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденник, записи.-К., 1992.-262 с.; Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави).-К., 1993.-96 с.; Тереля Й. Гладіатори в катакомбах.-Торонто, 1988.-61 с.; Тереля Й. 2001. Ужгород-Торонто, 1991.-157 с.; Хмара С. Сьогодні про минуле.-Львів, 1993.-123 с.; Хмара С. Нові порядки в старому пеклі. Україну не перетворити в німу зону//Укр.газета.-1994.-№ 15-16; Холодний М. "Я помер у 1972 році"//Ранок.-1991.-№ 8.-С. 23-25; Холодник М. Народ крізь призму мови//Київ.-1993.-№ 9.-С. 121-130; № 10.-С. 121-131.

¹ Жулинський М. Запізніле повернення (Пам'яті В.Стуса)//Літ.Україна.-1989.-30 лист.; Коваль В. "Собор" і навколо собору.-К., 1989.-272 с.; Білокінь С. Апостол чистої правди (В.Марченко)//Слово і час.-1991.-№ 1.-С. 24-26; Болаболченко А. "Цей бенкет смерті в образі життя...": За матеріалами кримінальних справ В.Стуса//Вітчизна.-1991.-№ 8.-С. 141-151; Коваль В. "Давайте поговоримо відверто...": "Персональна справа" члена Сп.письм.України В.Іванисенка//Дніпро.-1991.-№ 10.-С. 163-170; Коваль В. "Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення...": (Про письм. М.Лукаша)//Дніпро.-1991.-№ 11-12.-С. 197-204; Коваль В. "Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...": "Персональна справа В.Захарченка//Дніпро.-1991.-№ 9.-С. 162-172; Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса. Бібліотека українця, 1992.-№ 7.-87 с.; Козуля О. Жінки в історії України.-К., 1993.-255 с.; Батенко Т. Політичний портрет

Ознайомившись з літературою останніх десятиріч, можна переконатися, що вже з першої половини 60-х років діяльність опозиції, форми і методи її боротьби, програмні вимоги, соціальний, національний та віковий склад все більше привертають увагу зарубіжних наукових центрів, окремих дослідників. Цей інтерес Д.Байрау пояснював бажанням серйозних фахівців глибше розібратися в “механізмі постсталінського режиму”¹. Зокрема, не обминули своєю увагою опозицію автори фундаментальних праць з історії радянського суспільства Дж.Боффа, М.Верта, хоча відсутність відповідної інформації, зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалі, не дозволила їм розкрити природу цього непересічного явища².

Поглянувши з різних сторін на проблему формування опозиції, її політичну орієнтацію, етапи становлення зробили спробу ряд інших зарубіжних дослідників. Зокрема, К.Фармер в своїй книзі “Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці”, звертаючись до висвітлення руху опору в Україні чи не вперше в історіографії зробив регіональний аналіз активності опозиції, прослідкував її склад за віковими,

---

Богадана Гориня.-К., 1994.-24 с.; Вівташ Ю. Насіння проти вітру, або світло Гетсиманського саду: <Духовний феномен та політ рух шестидесятництва як імпульс творчості Євгена Сверстюка>//Сучасність.-1994.-№ 2.-С. 139-142; Гальченко С. Заживо похоронення Надежда: (О писательнице Н.В.Суровцевой-Олицкой)//Независимость.-1994.-№ 68.-С. 4-5; Мусієнко О. Повна болю душа: Григор Тютюнник - жертва Брежнєвського терору//Літ.Україна.-1994.-№ 1-3, 5; Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: твори, листи, документи архівів, спогади, ст., фот./Упоряд.: Р.М.Корогодський, С¹ Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт// Отечественная история.-1994.-№ 2.-С. 131.

¹ Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт// Отечественная история.-1994.-№ 2.-С. 131.

² Боффа Дж. История Советского Союза: т. 2.- М.:Междуна.отношения, 1990.-Т. 2.-632 с.; Верт Н. История Советского государства.-М.: Прогресс-Академия, 1994.-543 с.

професійними та іншими ознаками¹. Канадський політолог Т.Раковска-Хармстоун, досліджуючи причини активізації в СРСР національних рухів, прийшла до висновку, що “зростання сил націоналізму є відповіддю на політику інтеграції і асиміляції, націоналістичним викликом центральному керівництву, яке відповідає на цей виклик заходами, мимоволі породжуючи ще більший націоналізм”².

Вище висловлені теоретичні положення знаходять своє підтвердження конкретним фактичним матеріалом в праці Д.Коляски “Освіта в Радянській Україні...” Її достовірність обумовлюється тим, що автор протягом 1963-1965 років, навчаючись у Вищій партійній школі при ЦК КПУ, зумів особисто опрацювати певні архівні матеріали, періодику, самвидав, мав нагоду зустрічатися з активними учасниками опозиційного руху. На тлі численних прикладів щодо організації системи освіти в СРСР зовсім небезпідставним виглядає твердження Д.Коляски про те, що “...теперішні російські правителі в Україні, хоча і більш умілі, більш успішні і більш безжалісні, ніж їх царські попередники, але не настільки чесні, щоб назвати свою політику русифікацією”³.

Особисті враження Д.Коляски лягли в основу іншої його публіцистичної книги “Два роки в Радянській Україні”. Порушуючи в ній знову тему русифікації, нищення української культури, релігії і церкви, жорсткої політичної цензури, він водночас звертає увагу на ту силу, яка здатна протистояти негативним процесам, розкриває різні форми протесту робітництва, студентства, інтелігенції⁴.

Прослідкувати основні елементи ідеології, програми і

---

¹ Farmer Kenneth C Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague-Boston; London, 1980.-p. 176-182.

² T.Rakowska-Harmstone. The Dialectics of Nationalism in the USSR//Problems of Communism.-1974.-№ 3. (VXXIII).-p. 1-23.

³ John Kofsky. Education in Soviet Ukraine, a Study in Discrimination а4² За рефератом. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 1., оп. 25, спр. 398.-Арк. 2-5.

тактики українського національного руху ставив за мету Р.Ільницький. Цілком слушним здається нам його твердження про те, що, незважаючи на відсутність єдиної, чітко сформульованої програми, керівних органів, реєстрованого членства, український національний рух являв собою цілісну, організовану силу з власною тактикою і стратегією боротьби, визначеними найближчими і кінцевими цілями¹

Глибоку переконаність в силі і послідовності українського національного руху висловлюють в своїх працях А.Камінський, М.Прокоп. При цьому вони зазначають, що політичні репресії, переслідування інакодумців хоча і завдавали ударів по національно свідомим силам, однак незмогли закрити перед ними історичної перспективи².

Чимало зусиль для дослідження українського національного руху доклали і І.Лисяк-Рудницький. Зокрема, в одній з своїх останніх праць "Політична думка українських радянських дисидентів", за висловом самого автора, він прагнув "...помістити ідеї дисидентів в історичну перспективу, співвідносячи їх зі старими напрямками української соціально-політичної думки", намагався проаналізувати формування світоглядних переконань таких помітних постатей як І.Дзюба, В.Мороз, Л.Плющ, Ю.Бадзьо, М.Руденко та інших³.

Важливе завдання підготувати комплексне дослідження про діяльність опозиційних сил в СРСР поставила перед собою Л.Алексеева. Належна увага приділена в ньому українському, кримськотатарському, єврейському та іншим національним та релігійним рухам. Важливо, що праця Л.Алексеевої розкриває тісний взаємозв'язок між різними

¹ Ільницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні (Оцінка "Українського демократичного руху")//Матеріали конгресу української вільної думки.-Зб. 2.-Мюнхен, 1973.-С. 48-86.

² Камінський А. Яка орієнтація?-Сучасність, 1981.-С. 34-42; Прокоп М. Перспективи опозиції в СРСР і Захід//Сучасність.-1974.-№ 2.-С. 105-114.

³ Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських радянських дисидентів//Нариси з історії нової України.-Львів, 1991.-С. 79-98.

опозиційними силами, в процесі протистояння режимові¹.

Комплексний підхід характерний і для монографії радянського дисидента І.Клейнера, який намагався простежити формування, становлення та подальший розвиток національних рухів в СРСР, виявити основні причини, що сприяли їх активізації².

Одному з надзвичайно важливих аспектів репресивної політики владних структур щодо опозиції присвячені монографії А.Подрабинека та С.Блоха і П.Реддауєя, які зібрали і узагальнили численні факти використання психіатрії в боротьбі з інакодумством³.

Таким чином, проблеми виникнення та діяльності опозиції в СРСР, і в тому числі в Україні, широко розроблялись в зарубіжній історіографії. І хоча в силу об'єктивних причин (відсутність архівів, неперевіреність відомостей) автори нерідко допускалися неточностей, спрощених підходів до висвітлення досліджуваних проблем, зарубіжна історіографія стала тією відправною точкою, від якої відштовхувались всі подальші праці даної тематики.

Характерно, що в умовах демократизації суспільства чи не вперше заговорили вголос колишні партійно-радянські керівники, які не лише визнали наявність українського національного руху в СРСР в другій половині 50-80-х років, але й охарактеризували її як помітну і впливову силу⁴.

---

¹ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Вильнюс-Москва.-1992.-352 с.

² Клейнер И. Национальные проблемы последней империи (национальное pitanня в СРСР очима радянських дисидентів) Париж, 1978.-407 с.

³ Подрабинек А. Карательная медицина. Нью-Йорк, 1979.-192 с.; Блох С., Реддауэй П. Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия.-К., 1995.-287 с.

⁴ Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953-1985 гг.) Свидетельство современника.-М., 1991.-399 с.; Яковлев А.Н. Муки прочтения бытия/Перестройка: надежды и реальности.-М., 1991.-368 с.; Яковлев А. Предисловие. Обвал. Послесловие".-М., 1992.-288 с.; Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи,

Одночасно з цим, в кінці 80-х - першій половині 90-х років з'являються роботи, в яких робляться спроби проаналізувати соціальний склад опозиції, визначити її питому вагу в радянському суспільстві, дати критичну оцінку програмним документам окремих рухів і течій, творчому доробку окремих правозахисників¹.

Ряд оригінальних праць видано в цей час і в Україні. Одними з перших стали праці Ю.Зайцева, та Ю.Курносова, які опрацювавши матеріали періодики, самвидаву, мемуарну та монографічну літературу в чіткій хронологічній послідовності показали шляхи формування опозиційних течій та груп, відкрили для історії чимало нових або мало-відомих імен, продемонстрували механізм політичних репресій².

Безперечним кроком вперед стала монографія Г.Касьянова, який зміг не просто розширити джерельну базу роботи, використавши особисті інтерв'ю з багатьма учасниками українського національного руху, матеріали партійних архівів, правоохоронних органів, ліквідувати на цій основі чимало прогалин в досліджуваній проблемі, а й простежити діяльність опозиції на тлі суспільно-політичного життя республіки 60-80-х років³. Значно доповнюють картину легенди, факты.-К., 1993.-254 с.; Шелест П.Е. ...Да не мудимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995.-612 с. та ін.

¹ Погружение в трясину (Анатомия застоя).-М., 1991.-703 с.; Молоствов М. Ревизионизм-58//Звенья: исторический альманах. Вып. 2.-М., 1991.-С. 577-588; Зубкова Е. От 60-х к 70-м: власть, общество, человек//История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства.-М., 1991.-С. 321-356; Березовский В. Движение диссидентов в СССР в 60-х - первой половине 80-х годов//Россия в XX веке: историки мира спорят.-М., 1994.-С. 615-621; Даниэль А. Самиздат: поиски определения//Карта.-1994.-№ 5.-С. 33-39 та ін.

² Зайцев Ю. Диссиденти: опозиційний рух 60-80-х рр.//Сторінки історії України: XX століття.-К., 1992.-С. 195-235; Курносов Ю. Инакомислення в Україні/60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст./НАН України, Ін-тут історії України.-К., 1994.-222 с.

³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору. 1960-80-х років.-К., 1995.-224 с.

праці В.Барана, Л.Коханової, А.Кондрацького, А.Русначенка та ін.¹

В зазначеній роботі використані документальні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів державної влади України, Російського державного архіву новітньої історії (колишній архів Загального відділу КПРС), Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, наукового архіву Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал", ряду обласних державних архівів України. В книзі вперше вводяться в науковий обліг документи Державного архіву Служби безпеки України та її Волинського, Донецького, Житомирського, Івано-Франківського, Кіровоградського, Львівського, Полтавського, Тернопільського, Харківського, Хмельницького, Черкаського, Чернівецького, Чернігівського обласних управлінь, архіву Головного інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ України.

---

¹ Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.- Львів, 1992.-123 с.; Коханова О. Дисидентський рух в 60-70-х рр.//Україна. короткі нариси з історії. К., 1992.-С. 124-141; Кондрацький А.А. М.С.Хрущов і дисидентський рух в Україні//М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100 річчю від дня народження М.С.Хрущова.-К., 1995.-С. 102-106 та ін.

РОЗДІЛ І

ЗРОСТАННЯ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Друга половина 50-х - початок 60-х рр. ознаменували собою новий важливий етап в історії радянського суспільства. Відхід від принципів "казарменого" соціалізму, звільнення з в'язниць і таборів мільйонів наших співвітчизників, реформаторські починання тогочасного партійного лідера М.С.Хрущова, поро-джували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного і гуманного суспільства. Однак, як довела подальша практика, зазначені кроки носили частковий характер і аж ніяк не торкалися підмурків державного і суспільного устрою.

Половинчастість та непослідовність хрущовської "відлиги" наочно простежується практично в усіх здійснених в цей період заходах. Наприклад, засудивши злочини сталінізму, масові незаконні репресії періоду 20-х - початку 50-х рр., вище політичне керівництво не розкрило справжню природу цього негативного явища, яке стало родинною плямою радянської тоталітарної системи.

Не приносило бажаного результату реформування економіки. Окремі заходи, здійснені в цьому напрямку Хрущовим і його наступниками нагадували швидше обезболюючі ін'єкції тяжко і невиліковно хворому організму. Останнє призводило до падіння життєвого рівня народу, виникнення продовольчих труднощів в

окремих регіонах країни, повної залежності СРСР від зовнішніх поставок зернових культур тощо.

Відсутністю будь-якої гнучкості характеризувалась зовнішня політика Радянського Союзу. Нарощування військового потенціалу, силові методи, продемонстровані в 1956 р. в Угорщині та в 1968 р. в Чехословаччині, 1979 р. в Афганістані, локальних війнах в Південно-Східній Азії, Африці, на Близькому Сході, підтримка сумнівних маріонеткових режимів не знаходили схвалення світової громадської думки, викликали незадоволення широких кіл населення в середині країни.

Грубістю і безцеремонністю відзначалось прагнення вищого політичного керівництва взяти під свій щільний контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства. Використовуючи всі можливі засоби, воно прагнуло розколоти інтелігенцію, пере-творити її в слухняний інструмент власної політики.

Аналогічна роль відводилась і поширеним на теренах СРСР релігійним конфесіям, чиї духовні пастирі були повністю підпорядковані відповідним державним структурам і, в першу чергу, Раді в справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Не випадково останні всупереч різним "чуткам і домислам" гучномовно заявляли на весь світ про наявність в СРСР справжньої свободи совісті.

Ідеологічно заангажованими стали також твердження про розв'язання в СРСР національного питання. Нікого не бентежило, що наукові обґрунтування єдиної спільності "радянського народу" здійснювались на тлі розгулу російського великодержавного шовінізму, насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатовікових традицій народів, що входили до складу Радянського Союзу.

Накреслені в загальних рисах і перелічені вище фактори стали причиною нестабільності суспільства, сприяли зростанню напруження серед усіх прошарків населення.

Як помітив один з натхненників руху шістдесятників, літературний критик Іван Світличний, причину цього явища слід шукати в усій тогочасній дійсності, "...коли слово почало розходитись з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяних благ - словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки раніше вже засудженої партією політики - це підривало у людей віру в перетворення, які про-ходили в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповіді на наболілі питання суспільного життя..."¹

Однією з перших висловила своє невдоволення українська інтелігенція, яку по праву можна вважати інтелектом і совістю нації. Каменем спіткання її з владними структурами стали рецидиви того недалекого минулого, засудженого М.С.Хрущовим з три-буни XX з'їзду КПРС.

Партійно - державний апарат, вихований і сформований в 20-40-х рр., розглядав критику культу особи Сталіна як чергову ідеологічну кампанію, проведену за чітко встановленими правилами і наперед визначеним сценарієм.

Однак, розтривожене рішеннями XX і XXII з'їздів КПРС суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму. Традиційні наради, збори того часу, як правило не залишали нікого байдужим. Наприклад, ні секретарю Київського обкому КПУ Г.Гришку, ні спеціально прибулому з Москви міністру

---

¹ Державний архів Служби безпеки України (далі-ДАСБУ).-Спр. 68805-фп, т. 7.-Арк. 253.

культури СРСР М.Михайлову так і не вдалося ввести "в спокійне русло" збори активу працівників культури м.Києва, які відбулися 15 березня 1956 року. Керівництво обкому КПУ повідомляло першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка про те, як на згаданих, та й інших зборах "...окремі комуністи у своїх виступах під виглядом засудження культу особи намагалися поставити під сумнів політику партії в минулі роки і виступили з демагогічними і навіть непартійними заявами"¹.

Так, навіть завжди обережний О.Є.Корнійчук у своєму виступі нагадав про примару націоналізму, яку постійно шукали в Україні, висловився за реабілітацію незаслужено скривджених письменників і, в тому числі, поета Володимира Сосюру, чий вірш "Любіть Україну" став гімном відданості Матері-Вітчизні.

Письменники В.Козаченко, А.Малишко, Є.Кротевич, говорячи про необхідність подолання трагічних наслідків культу особи, висловились за повернення літературної спадщини О.Олеся, М.Ірчана, В.Блакитного, Г.Косинки, М.Куліша та багатьох інших.

Особливо налякали партійне керівництво столиці України прилюдні виступи поетів Л.Вишеславського та А.Малишка. Зокрема, Л.Вишеславський висловив думку, що давно треба покінчити з поясними поклонами - "спасибі тобі, наш старший брате", підкреслюючи, що український народ не менш великий, ніж російський. Він також заявив, що досить зображувати Шевченка, заглядаючого в рот Чернишевському.

Промова А.Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г.Гришка, взагалі нагадував "панахиду по українському народові", в якому поет "в

---

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк.

жахливих фарбах намалював страшне минуле українського народу, "хліба-солі не було, а людей саджали в тюрми і катували"¹.

Глибоким змістом був сповнений виступ талановитого українського письменника, багаторічного в'язня сталінських таборів Бориса Антоненка-Давидовича на III пленумі правління Спілки письменників України 10-11 січня 1961 р. Аналізуючи глибинні наслідки культу особи, він, зокрема, зауважував: "Мені здається, що ми ще не все враховуємо, що наробив культ особи. Мало того, що в нас страшні пробоїни в наших лавах, що в нас цілі "білі плями" на карті, так зараз наша література має дуже тяжкі наслідки цього культу особи. Я мимоволі згадував щодо цієї епохи слова одного мудреця Сходу, який кілька сот років тому сказав: "Служба тиранам опирається на дві сторони: надія на хліб і страх за своє життя". Як ці слова були актуальні за часів культу особи... Ми, брешучи Сталіну, оспівуючи його надлюдські якості і запевняючи його в цьому, навчилися брехати взагалі. У нас ця брехня перейшла в інерцію і навіть, що ще страшніше, в традицію. Хіба оці приписування, окозамилування не продовження цієї самої брехні, до якої нас привчив культ особи Сталіна? Це - те ж саме"².

Таким чином, подолання культу особи Б.Антоненко-Давидович вбачав, перш за все, в подоланні власного неприборкуваного страху, який насаджувала радянська тоталітарна система з перших життєвих кроків людини, в піднесенні гідності, національної самосвідомості, розумінні свого високого призначення в суспільстві.

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк. 12.

² Там само. - Оп. 31, спр. 1955.-Арк. 17.

Цілком очевидно, що критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій великого і талановитого народу.

З неприхованим болем поет Д.Павличко на письменницькому форумі говорив про те, що українська молодь не знає історії тієї землі, на якій вона живе, знає, де стоять ботфорти Петра І, але не знає, де похований Богдан Хмельницький, знає про Пікассо, інших художників і музикантів світу, але не знає, що український народ мав таку видатну співачку, як Соломія Крушельницька.

Співставляючи широко відомі факти, Д.Павличко цілком слушно запитував: "Чому книги монархіста Шульгіна великими тиражами видаються в Росії, а творчість талановитого українського літератора В.Винниченка так і не знайшла свого вдячного читача. Чому в Москві та інших містах Росії споруджуються пам'ятники тим, хто уславив російську націю, а у Львові так і не спромоглися за десятиріччя спорудити пам'ятник Івану Франку. Чому розмови про розширення сфери вжитку української мови так і залишаються розмовами, викликаючи кипіння пристрастей на зустрічах з інтелігенцією, імпровізованих мітингах, на конференціях"¹.

Необхідно відзначити, що представники української інтелігенції не лише ділилися наболілим, а й послідовно ставили ці питання перед вищими органами державної влади і державного управління УРСР і СРСР.

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 1955.-Арк. 18-28.

Характерним в цьому відношенні став лист сина Івана Франка - Тараса, надісланий в газету "Правда" 6 вересня 1956 р. В своєму дописі він висловив щирі стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових та культурних центрах України, невинуватим коректуванням шкільних програм з української мови та літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом здійснення оргнабору. "...Дружба народів, - підкреслював Т.І.Франко, - повинна буди дієвою, а не декларативною. Єдиною міцною основою дружби народів є рівноправність народів. В СРСР не може бути народів "обраних" і "народів другого гатунку". Всі народи рівні і рівноцінні. Всі вони повинні розвивати культуру всебічно"¹.

Широкого розголосу набули демарші стосовно мовних питань вже згаданого А.Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого політичного керівництва. 4 вересня 1956 р., виступаючи в Дрого-бичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю з дня народження І.Франка, Андрій Малишко навів такі аргументи: "Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою, або, невже ж Мао-Дзедун міг би співати колискову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?" Поет дорікав партійному керівництву, яке, на його думку, не розуміло питань української культури і вважало, що "шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови"².

Подібний "націоналістичний випад" видатного майстра слова не залишився непоміченим. Перший секретар ЦК Компартії України О.І.Кириченко доручив ознайомитись з відповідними документами членів та кандидатів у члени політбюро, вжити найсуворіших

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, - оп. 24, спр. 4587.-Арк. 73-74.

² Там само. - Спр. 4262.-Арк. 65.

заходів до "єретика". Сьогодні навіть важко уявити, скільки принижень зазнав А.С.Малишко, розплачуючись за своє вільнодумство. Лише підтримка його братів по перу - М.Бажана, П.Козланюка, А.Шияна, П.Воронька, Д.Косарика дозволила йому уникнути серйозних наслідків.

Аналізуючи мовну ситуацію кінця 50-х - початку 60-х рр., необхідно відзначити, що боротьба за рідну мову являла собою той рубіж, на якому протистояли як представники ортодоксальної науки, що, виконуючи соціальне замовлення всіляко обгрунтовували русифікаторський курс московського керівництва, так і справжні патріоти, які прекрасно усвідомлювали, що мова це не просто в поетичному розумінні "душа народу", а й одна з найважливіших і найхарактерніших ознак нації. До першої групи належали сумнозвісні академіки О.Білодід, М.Шамота, доктор філософських наук І.Кравцев та інші, які зробили собі імена на розробці кон'юнктурної тематики¹.

Реальне розмежування в підходах до розв'язання мовних питань особливо спостерігалось на республіканській конференції з питань культури української мови, яка відбулася 11-15 лютого 1963 р. в Київському державному університеті. В роботі конференції, яка зросла до рівня події виняткової ваги в громадсько-політичному і культурному житті України, взяло участь близько 800 вчених, літераторів, митців, викладачів вузів, вчителів, студентів. Можна погодитись з думкою організаторів та учасників конференції, що вона

---

¹ Див., наприклад: Білодід І.К. Мова і ідеологічна боротьба. - К., 1974; Його ж. Російська мова - мова міжнародного спілкування народів в СРСР; Кравцев І.Е. Развитие национальных отношений в СССР. - К., 1962; Його ж. Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. - К., 1962; Шамота М.З. За велінням історії. - К., 1965.

перетворилася на "публічний протест" проти затискування української мови, зневажливого ставлення до української культури¹.

Належною аргументованістю відзначався виступ на конференції колишнього військовослужбовця В.Ф.Лобка, який навів численні приклади дискримінації української мови в сфері освіти, культури тощо. Високо оцінюючи цей виступ 15 квітня 1963 р. М.Т.Рильський писав: "Я думаю, що Ви багато в чому маєте рацію, коли говорити про сучасне становище української мови... Ви, очевидно, читали мої виступи про мову (вірш "Рідна мова"), проголошений на з'їзді письменників України, статті в пресі і т.ін.). Я роблю все, що можу. Багато чого є ще не зробленого, це вірно..."².

Надзвичайно важливо, що згадана конференція привернула до проблеми української мови широку громадську увагу, оприлюднила численні факти поступової русифікації України, прийняла ряд програмних документів, звернень, виробила науково-практичні рекомендації.

В числі іншого учасники конференції рекомендували надати українській мові статус державної, створити авторитетне і представницьке Товариство захисту української мови, здійснити першочергові заходи по українізації освіти тощо.

В деяких останніх дослідженнях, на жаль, робиться спроба дещо локалізувати хвилю протестів проти русифікації України в межах Києва або ще одного-двох наукових, культурних центрів республіки.

Виявлені нами документи яскраво свідчать про те, що

¹ Сучасність.-1970.-№ 2.-С. 81.

² Я поділяю ваше обурення... Листи до Максима Рильського і його відповіді. Документи боротьби за українську мову в Українській РСР 1960-1964//Сучасність. 1970.-№ 2.-С. 88.

хвиля протестів поширилась на всю Україну. Їх вплив реально відчувався в усіх регіонах УРСР - на Слобожанщині, Наддніпрянщині, Полтавщині, Донбасі, Півдні України.

Не залишалась осторонь гострих проблем творча інтелігенція Харкова. Як невитримані і занадто емоційні ЦК КПУ розцінило звітно-виборчі збори Харківського відділення Спілки письменників України, що проходили 21 жовтня 1965 р. Жорстка критика на адресу владних структур прозвучала з вуст письменників І.Муратова, В.Бондаря, Б.Чичибабіна та ін. Так, у виступі письменника Радія Полонського різко засуджувалась повна і безоглядна орієнтація українських функціонерів на московське керівництво. "...Якщо в Москві, - зазначав він, - виникають рецидиви минулого, коли, приміром, там починають, заслужено чи ні, критикувати молодих митців, оце нам підходить! Це для нас годиться! Отут ми мерщій хапаємо оглоблю і починаємо лупцювати кого дістанемо - по голові, по спині"¹.

Ознайомившись з стенограмою харківських письменницьких зборів, секретар ЦК з питань ідеології А.Скаба традиційно відреагував на зухвалу критику - доручив відповідним відділам ЦК КПУ підготувати рішення секретаріату ЦК про непідготовленість вищеозначених зборів².

Звичайно, використовуючи випробувані методи можна було приборкати якусь окрему партійну організацію, "поставити на місце" каламутника-інтелігента, але ніякий ідеологічний апарат вже не був здатний маніпулювати громадською думкою, яка все більше схилялася до необхідності національного

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 2674.-Арк. 53, 56, 63, 68.

² Там само.-Арк. 51.

відродження України, створення належних умов для нормального розвитку української мови та культури.

Своєрідним показником цього можна вважати різного роду заяви, листи, що надходили до вищого політичного керівництва республіки, уряду, органів державного управління, засобів масової інформації від вчителів, викладачів і інженерно-технічних працівників, простих робітників. Зокрема, гідний уваги лист робітника І.Т.Мовенка, надісланий в 1967 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста.

В ньому автор виявляє глибоку обізнаність з історією України, наводить численні приклади з літопису українсько-російських зв'язків, приходить до закономірних в цьому випадку узагальнень: "...Петро I і Катерина II вели політику знищення козацтва, інші царі - знищення української мови. Сталін і його прибічники - знищення всього українського народу. Тепер народ не чіпають, але політика поступового знищення української мови і культури проводиться і до сьогоднішнього дня"¹.

Інженер Б.Конюшик з м.Новий Розділ Миколаївського району Львівської області в листі до ЦК Компартії України цілком резонно зауважував: "Я просто не можу зрозуміти, чому у нас в Радянській державі заохочують людей до відмови від рідної мови, щоб говорити російською. За часів польської, німецької, австро-угорської і царсько-російської окупації таких людей зневажливо називали безбатченками, прихвостнями, відщепенцями тощо."²

Свій конкретний план відродження української мови та культури запропонував у поширеному

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 126.-Арк. 59.

² Там само.-Арк. 64.

самвидавом листі Горват¹. Аналогічним чином підходили до розв'язання мовного питання т.з. "свідомі українці" в своєму листі до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, оприлюдненому в журналі "Сучасність" в 1968 р.².

20 травня 1968 року до партійних органів звернулися нащадки видатних діячів української культури - лікар Поліна Довженко, літературознавець Зоя Коцюбинська-Юхименко, артистка Леся Кропивницька, вчителька Віра Нечуй-Левицька, музикознавець Остап Лисенко, кандидат технічних наук Назар Тобілевич, кандидат філологічних наук Тарас Франко, які вбачали у відродженні української мови реальний шлях до національно-культурного відродження України³.

Подібні приклади непоодинокі. Вони засвідчили наявність в українському суспільстві - свідомих сил, здатних активно стимулювати національні процеси, кинути виклик безпам'ятству, бездуховності, нігілізму в ставленні до власної культурної спадщини.

Надзвичайно важливо, що останні сили ініціюючи ту чи іншу справу, небезпідставно спиралися на імена тих, хто по праву вважався гордістю української нації. До цієї когорти належав, зокрема, видатний український письменник і громадський діяч Олесь Терентійович Гончар.

Історія ще не сказала своє останнє слово про цю непересічну людину, яка крізь завісу мовчання підносила свій голос на захист самобутності України, збереження її національного генофонду. Силою свого могутнього таланту він пробуджував в народі історичну пам'ять, прищеплював повагу до першовитоків української національної культури.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, - спр.217. - Арк. 39-40.

² Сучасність.-1968.-№ 9.-С. 73-76.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 37.

Гнівним звинуваченням пануючого нігілізму до духовних скарбів народу прозвучав роман О.Т.Гончара "Собор". Створений ним образ Володьки Лободи став загальним іменем тих, хто бездумно руйнує історичну пам'ять народу, вириваючи з історії одну за однією її сторінки. Дещо пізніше, відстоюючи свою позицію на загальних зборах Академії наук України письменник наголошував: "Сьогодні, в епоху НТР, захисту потребує не лише природне навколишнє середовище, але середовище духовне. Від рівня духовності людини залежить його майбутнє, доля наступних поколінь, і в кінцевому рахунку, доля самої планети¹.

Ідейна спрямованість роману О.Т.Гончара "Собор" не викликала ні в кого сумніву. Оцінюючи роман одного з патріархів української літератури, голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов, в своєму інформаційному листі від 6 травня 1968 р. на адресу політбюро ЦК КПРС висловився таким чином: "За своїм змістом "Собор" є політично шкідливим твором, що пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність"².

В серйозному дослідженні літературного критика В.Ковалю проаналізовано широку кампанію цькування О.Т.Гончара, інспіровану як московськими, так і деякими місцевими керівниками³.

При цьому не можна не захоплюватися тією гідністю, з якою письменник відбивав одну за однією ідеологічні атаки.

Виступаючи на ювілейному вечорі з нагоди свого 50-річчя у квітні 1968 р., він твердо і впевнено заявив:

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.-Ф. 34, оп. 1, спр. 314.-Арк. 4.

² Російський державний архів новітньої історії (далі - РДАНІ).-Ф. 1, оп. 60, спр. 61.-Арк. 68-69.

³ Коваль В.К. "Собор" і навколо нього. К.: Молодь, 1989.

"Ярлики, - а кажуть, є охочі почепити їх і на "Собор", - ніякі вульгаризації сьогодні вже неспроможні ні збити з пантелику нашого мислячого, вдумливого читача. А про "Собор" скажу: вважаю цей твір не менше патріотичним, ніж "Прапорonoсці".

Як і "Тронка", як і всі попередні мої твори... Не зайвим, може, буде навести тут дорогі для мене слова Романа Роллана: "Мені не хотілось би більше жити, якби я поступився своєю совістю. І не тільки ради себе самого, але в ім'я честі Франції, я захищатиму те, що вважаю справедливим і людським"¹.

Характерно, що й надалі зодчий "Собору" не випускав з поля зору порушених ним питань, використовував при цьому будь-яку наявну можливість. 20 червня 1987 р. вже в умовах перебудови він звернувся з листом до Генерального секретаря ЦК КПРС М.С.Горбачова, в якому відзначав, що за останні 15-20 років в республіці допускалися грубі помилки в сфері національної політики, "йшов послідовний процес дискримінації української мови шляхом штучного скорочення кількості українських шкіл", витіснення її з дитячих садків, вищих учбових закладів, державних установ і сфери офіційної діяльності.

Письменник пропонував терміново здійснити заходи "конституційного захисту" української мови, ввести її обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України².

Незважаючи на те, що лист О.Т.Гончара супроводжувала відповідна резолюція генсека*, спеціальна

---

¹ Коваль В.К. Вказ. праця. -С. 56-57.

² РДАНИ.-Ф. 89, пер. 23, спр. 40.-Арк. 2.

* На документі резолюція: "т.т.Яковлеву А.Н., Щербицькому В.В. К письму О.Горчара я питаю большое доверие. Но он просит реальных. Обдумайте - что надо сделать. Нужен совет с общественностью. М.Горбачев".

комісія, сформована за участю відповідальних працівників чотирьох відділів ЦК КПРС, прийшла до невтішних для його автора висновків.

Так, визнавши, що в 1986/87 навчальному році в порівнянні з 1955/56 навчальним роком питома вага учнів шкіл з українською мовою навчання зменшилась з 72,8 до 48,6%, а також те, що лише 24 % дітей відвідують дитячі садки і групи з українською мовою, вона пояснила це "зростанням інтересу, перш за все, міського, населення до мови міжнаціонального спілкування"¹.

Що ж стосується "конституційного захисту" української мови, надання їй статусу державної, то члени комісії вважали, "що це фактично призвело б до нав'язування її представникам всіх націй і народностей, проживаючих в республіці, було б відступом від демократичних принципів в національному питанні"².

Отже, в 1987 р. О.Т.Гончара, як і двадцять років тому не схотіли почути і зрозуміти у довгих лабіринтах влади. Однак, його голос почули перш за все ті, кому він присвятив свій великий і неповторний талант.

Було б невірним висвітлювати зростання напруження в українському суспільстві лише через призму "шумування" творчої інтелігенції.

Чимало важливих національно-культурних ініціатив народжувались в досліджуваний період в наукових колективах, на кафедрах вищих учбових закладів, в студентських аудиторіях, на промислових підприємствах і будовах, у віддалених селах.

Предметом особливої уваги владних структур стали

---

¹ РДАНІ.-Ф. 89, пер. 23, спр. 40.-арк. 12.

² Там само.-Арк. 7.

в 60- 70-х рр. науково-дослідні інститути Академії наук України. І, в першу чергу, Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка, Інститут мовознавства ім.О.Потебні, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інститут філософії, Інститут історії, Інститут напівпровідників, Інститут кібернетики, Інститут суспільних наук у Львові та інші, чиї працівники підпадали під оперативний контроль органів КДБ або профілювались ними.

Осередками політичної нестабільності, "об'єктами ідеологічних диверсій" до останнього, вважалися Київський державний університет, Львівський державний університет, Львівський сільськогосподарський інститут, Львівський політехнічний інститут, Львівський лісотехнічний інститут, Луцький державний педагогічний інститут, Івано-Франківський педагогічний інститут, Житомирський сільськогосподарський інститут тощо. Спеціальні доповідні записки, складені на основі оперативних матеріалів, свідчили про наявність в них усталеного ядра з числа "націоналістично настроєних осіб", навколо якого групувалися викладачі і студенти.

Постійним "порушником спокою" залишався Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка. Вже в період хрущовської "відлиги" тут з'являються окремі студентські групи, які прагнули глибше осмислити минуле, критично і об'єктивно оцінити проголошений в кінці 50-х рр. реформаторський курс. Так, в жовтні 1956 р. Київський обком КПУ повідомляв ЦК Компартії України про поширення різного роду матеріалів, підписаних "Молодіжним союзом непокори радянській владі". В них висловлювались критичні зауваження щодо внутрішньої і зовнішньої політики КПРС¹.

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4302.-Арк. 96-98.

Незважаючи на певну наївність, сам факт поширення згаданих матеріалів в перші роки постсталінської доби засвідчив народження нового покоління, яке поступово втрачало страх перед могутньою і немилосердною системою.

Якщо поширення листівок, як і ряд інших подій, керівництво університету всіляко намагалося приховати, дати їм свою далеку від істини оцінку, то деякі студентські заворушення ставали відомими далеко за межами України. Так сталося з засіданням гуртка української літератури філологічного факультету, на яке 13 квітня 1965 р. зібралось близько 400 чоловік. Як відзначав в своїй доповідній записці відділ науки і культури ЦК КПУ "...на зборах наклепницьки ставилась під сумнів правильність національної політики"¹.

Причому, розмова "про долю української мови і культури", що за висловом того ж джерела став "набувати небажаного характеру" продовжувалась 20 квітня. Тоді ж був обраний "постійно діючий орган по скликанню диспутів з національних питань", до складу якого увійшли студент другого курсу історико-філософського факультету С.Дробот, студентка другого курсу філологічного факультету Т.Хутка, студент четвертого курсу філологічного факультету М.Холодний, студент другого курсу електроенергетичного факультету Київського політехнічного інституту О.Негребецький, студент педіатричного факультету Київського медичного інституту О.Сергієнко, студенти Київського художнього інституту П.Шиян та П.Митрик і працівник Дарницького шовкового комбінату Гупало².

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24,-спр. 6003.-Арк. 17.

² Там само.-Арк. 20-23.

Діяльність студентської громади стала предметом спеціального обговорення на нараді ректорів, секретарів партійних та комсомольських організацій київських вузів, на якій говорилося про необхідність "підвищення персональної відповідальності комуністів та викладачів за виховну роботу в колективі"¹.

Не обійшов своєю увагою згадані події секретар ЦК КПУ А.Д.Скаба, який на нараді в ЦК КПРС ремствував на викладачів і студентів Київського університету, які поширювали націоналістичні погляди².

Очевидно, заходи вищого політичного керівництва, застосовані до студентів КДУ не дали свого бажаного результату, оскільки вже наступного 1968 року за "чергові націоналістичні прояви" довелося виключити з вузу М.Холодного, Б.Тимошенка, В.Рубана, В.Кордуна, М.Саченка, Н.Кір'ян, П.Марусика, М.Воробйова та ін.³

Виключеними студентами, на нашу думку, не обмежувався актив національно свідомої молоді КДУ. Це доводить широке розповсюдження в стінах учбового закладу різноманітних листівок, відозв, заяв тощо. Лише 27 березня 1968 р. в учбових корпусах університету було виявлено 371 листівку "націоналістичного змісту"⁴. Факти розповсюдження листівок фіксувалися також 18-19 вересня 1968 р. під час проведення в КДУ постійного латиноамериканського семінару в СРСР⁵.

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24,-спр. 6003.- Арк. 24.

² Там само.-Спр. 6004.-Арк. 16.

³ Рубан В. Київська школа//Літературна Україна.-1990.-2 груд.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, по.25, спр. 64.-Арк. 32.

⁵ Рубан В. Київська школа//Літературна Україна.-1990.-2 груд. ЦДАГО України -Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 59-60.

В грудні 1969 р. голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко повідомляв першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста про серйозні недоліки у вихованні студентів факультету журналістики Київського університету, причетних до кримінальної справи, пов'язаної з розповсюдженням "Листа творчої молоді м.Дніпропетровська". Згаданий документ керівника КДБ став приводом для нової чистки серед викладачів і студентів¹.

Хоча в київських політехнічному та інженерно-будівельному інститутах ситуація була дещо спокійнішою, однак і тут час від часу з'являлися листівки "націоналістичного змісту". Так, поширення листівок в цих учбових закладах в березні 1970 р. стало предметом спеціального обговорення у відділі науки і учбових закладів ЦК КП України, на нараді секретарів партійних комітетів вузів, партійних активах вищих учбових закладів².

В середині 60-х р. в полі зору вищого політичного керівництва України, а також відповідних підрозділів Комітету держбезпеки при РМ УРСР потрапив філологічний факультет Одеського державного університету ім.І.І.Мечнікова. Причиною цього стала зустріч студентів з талановитим українським поетом В.Стусом, на якій відбулася зацікавлена розмова про долю української мови, культури, життєвий і творчий шлях тих, хто присвятив себе служінню Україні³.

Небезпечний шлях для реалізації своїх прав і свобод обрали студенти третього курсу факультету автоматики Львівського політехнічного інституту Б.Чупрей, Б.Романишин, створивши в 1973 р. нелегальну

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 32.

² Там само.-Спр. 398.-Арк. 17, 19, 21.

³ Там само.-Оп. 24, спр. 6160.-Арк. 153-154.

організацію під назвою "Українська спілка молоді Галичини". Не дивлячись на те, що організація так і не встигла розгорнути свою діяльність, сам факт її формування викликав жорсткі переслідування студентської молоді не лише Львівської, а й Івано-Франківської областей¹.

Весною 1973 р. примару націоналізму активно вишукували у Львівському державному університеті та Львівському лісотехнічному інституті. Після ретельної перевірки були зняті з своїх посад і притягнуті до партійної відповідальності декани історичного та філологічного факультетів ЛДУ, куратори академічних груп².

Страх владних структур перед проникненням націоналізму в студентські аудиторії був настільки великим, що придушувалась і відразу відкидалась навіть будь-яка здорова думка, здатна стабілізувати ситуацію, ввести обговорення назрілих проблем в спокійне ділове русло.

Так, ще в 1956 р. була рішуче відкинута ідея створення при постпредстві УРСР в Москві земляцтва українського студентства. З її обґрунтуванням звернувся до постпреда України Ю.Дудіна студент другого курсу факультету журналістики Московського державного університету Л.Кореневич. Як він вважав, організація земляцтва служила б зближенню українського та російського населення, пропаганді кращих зразків української культури серед росіян.

Чим же закінчилась цікава і цінна, на нашу думку, ініціатива? ...Майже тригодинним обговоренням негідного вчинку студента Л.Кореневича в Московському державному університеті, в якому брали участь

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 46-47.

² Там само.-Арк. 27-28.

завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ Ф.Овчаренко, інструктор ЦК КПРС О.Лутченко, декан факультету журналістики Є.Ярусев та інші. При цьому був зроблений висновок, що українське населення Росії і без того має всі можливості для задоволення своїх духовних потреб¹.

Аналізуючи документальні матеріали, пов'язані з студентськими заворушеннями досліджуваного періоду, можна твердити, що їх пік припадає на кінець 50-х - початок 60-х р. Однак і пізніше українське студентство залишалось тією силою, яка активно протидіяла політиці русифікації в Україні.

Протягом тривалого часу як у літературі, так і у відкритих для дослідників документах не виправдано замовчувалась наявність серйозного невдоволення в середовищі робітничого класу - "провідної сили радянського суспільства". В матеріалах вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління робилася спроба надати їм часткового вузьколокального характеру. Водночас виявлені нами матеріали дозволяють в загальних рисах охарактеризувати ситуацію, яка склалася в робітничих колективах в досліджуваний період.

Цілком очевидно, що основною причиною поширення робітничого руху в Україні в кінці 50-80-х р. були перш за все серйозні прорахунки в сфері економічної політики, поступове зубожіння трудівників промислових, будівельних і транспортних підприємств. Водночас було б невірним не помічати тих його течій і окремих представників, які тісно пов'язували розв'язання назрілих економічних проблем з вирішенням національного питання.

Вже в середині 50-х р. в полі зору органів КДБ

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4302.-Арк. 106, 110-112.

потрапив тесля Нестерівської контори міжколгоспбуду Львівської області Володимир Виняський, який переконував земляків в неможливості належного розвитку України в умовах радянської імперії. Пізніше він прийшов до усвідомлення необхідності створення організаційних структур для боротьби за державну незалежність України¹.

Робітник Львівського паровозоремонтного заводу Йосип Буйна відкрито висловлював свої сумніви щодо можливості КПРС, а також інших підвладних їй структур стати справжніми захисниками інтересів народу. Як приклад він наводив події в Угорщині, під час яких радянські війська грубо і безцеремонно придушували будь-які спроби самовизначення².

Своєрідну форму протесту обрав башмачник залізничної станції Львів-товарна Григорій Гудз, який крім розповсюдження листівок із закликом до виходу України з складу СРСР, став на власний кошт і власними зусиллями встановлювати хрести на могилах активних учасників національно-визвольних змагань другої половини 40-х - початку 50-х рр.³

Справжній переполох правоохоронних органів викликало виявлення націоналістичних осередків на ряді промислових підприємств Львівської області. Під їх оперативний контроль потрапили слюсар заводу п/с 49 Іван Коваль, терміст Львівського машинобудівного заводу Богдан Грицина, слюсар експериментальних майстерень Українського науково-дослідного інституту Володимир Гнот, слюсарі Львівського інстру-

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55622, т. 3.-арк. 203; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5323.-арк. 5.

² Архів СБУ в Львівській обл.-Спр. П-21292, т. 1.-арк. 20-22 зв., 26.

³ Там само.-Спр. П-23199, т. 1.-арк. 21-25.

ментального заводу Павло Климчак та Микола Мельничук, токарь об'єднання "Львівнафтогазрозвідка" Олексій Тегливець, автослюсар в с.Куткор Бузького району Львівської області Омелян Хом'якевич, тесля ДСО "Динамо" Гнат Кузик, муляр будинкоуправління № 5 м.Львова Василь Сорока, слюсар виробничого комбінату Львівського обласного управління культури Микола Курило, електрик Львівської книжкової друкарні Антон Каспришин, слюсар заводу п/с 125 Микола Машталер, слюсар депо Львів-Схід Степан Покора, зчіплювач вагонів на ст.Клепарів Львівської залізниці Мирослав Йовчик та ін.¹ Вже сам факт проведення масштабної, оперативної роботи по цілому ряду промислових підприємств та організацій свідчив про наявність серйозних і організованих сил опору в даному регіоні.

За умовним забарвленням "українські націоналісти" проходили за оперативними обліками робітники Київської ГЕС Олександр Назаренко, Василь Кондрюков, Валентин Карпенко. Їх погляди сформувалися в період хрущовської "відлиги", яка попри всю свою непослідовність вселяла надію на духовне оновлення України. Наступні події, що перекреслили всі сподівання поставили їх в ряд опозиції до режиму².

Аналогічним чином формувались погляди токаря Дніпропетровського металургійного обладнання Олексія Малаша. Перлюстрація його листування з братом Михайлом, здійснена Управлінням КДБ в Дніпропетровській області, виявила відсутність у нього світоглядних переконань, сформованих офіційною ідеологією. Характерно, що згаданий, здавалося б

---

¹ Архів СБУ в Львівській обл. -Спр. 55371, т. 24.-Арк. 2-3; 350-356.

² Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 7.-Арк. 100.

частковий, факт зацікавив першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста, який доручив голові КДБ при РМ УРСР В.Нікітченку розробити щодо цього спеціальний комплекс заходів¹.

В 1972 р. свою незгоду з існуючою національною політикою висловив слюсар Кременчуцького автомобільного заводу Григорій Маковійчук. Свої погляди щодо цього він широко пропагував шляхом розповсюдження листівок, проведення усної пропаганди (за термінологією органів КДБ) серед товаришів по роботі².

Важливо, що в 70-х р. предметом стурбованості правоохоронних органів залишались не лише великі індустріальні об'єкти, а й невеликі промислові підприємства, розташовані в районних центрах, селищах. Зокрема, в цей період органами КДБ активно розроблялися групи в містах Коломия Івано-Франківської області та Чорткові Тернопільської області, куди входили слюсарі Коломийської пересувної механізованої колони, член КПРС Дмитро Гриньків та Микола Мотрюк, столяр "Міжколгоспбуду" В.Мармус та ін.³.

Останні, спостерігаючи за навколишнім життям, становищем своїх земляків все частіше приходили до думки щодо необхідності розгортання активної боротьби за створення незалежної Української держави.

До такої ж думки прийшов і слюсар заводу "Донбаскабель" Микола Семенцов, який з раннього віку захоплювався історичною літературою, шукав доступ до архівних джерел. Свої погляди М.Семенцов не приховував від товаришів по роботі, яким радив

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 37-38 зв.

² Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 17688-С, т. III.-Арк. 261-262.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 1-4.

замислитись над першопричинами всіх наявних проблем¹.

Наведені нами приклади яскраво свідчать про те, що національний фактор хоча і не був визначальним в робітничому русі, однак відігравав у ньому важливу і помітну роль, сприяв залученню до розв'язання національних проблем певних кіл з числа українського робітництва.

Серйозним джерелом соціальної напруги в досліджуваний період залишалося українське село. Знекровлене примусовою колективізацією, масовими депортаціями селянських сімей, воно пережило певний підйом в середині 50-х р. в зв'язку з збільшенням капіталовкладень, зростанням закупівельних цін на продукцію, анулюванням заборгованості з особистих господарств, зниженням норми обов'язкових поставок, зменшенням податків за використання селянських наділів. Однак, як з'ясувалося, до реального поліпшення життя та умов праці селянина вони так і не призвели.

Особливе становище склалося в західноукраїнських селах, куди в другій половині 50-х р. поверталися десятки тисяч громадян, засуджених за активну участь в національно-визвольних змаганнях українського народу, незаконно депортованих внаслідок проведення в даному регіоні примусової колективізації.

Звернувшись до зведення Міністерства внутрішніх справ СРСР, можна довідатись, що з 49166 чоловік, які повернулися на 15 жовтня 1956 р. з місць ув'язнення, виселення, спецпоселення, лише 1324 чол. залишилися в обласних центрах, 3991 чол. - в містах обласного підпорядкування і в районних центрах. Останні ж

---

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. № 33026-пф, т. 1.-Арк. 4, 9, 72.

поселилися в сільській місцевості¹. Причому їх переважна більшість так і не зрелась власних поглядів і була готова як і раніше стати на захист інтересів України.

Вже в другій половині 50-х - на початку 60-х рр., антирадянські настрої, за матеріалами органів держбезпеки були особливо сильними у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях².

В 1965 р. невстановленою групою осіб від імені "Патріотів України" поширювались листівки в Здолбунівському районі Рівненської області з закликом об'єднатися в єдиних лавах для боротьби за звільнення України з-під колоніальної влади. В одній з них говорилося: "Батьки і матері! Брати і сестри! Знедолений український народ! Наш цвіт, наша молодь! До вас звертаємося ми. До вас, хто з вини комуністично-колоніальної влади втратив все найдорожче в житті, хто плакав далеко від Батьківщини в тюремних застінках, у кого народились діти без батьків на цілих землях, на будовах... Все менше чути рідну мову. Вона помирає! Стогне наша земля! Повстанемо ж і захистимо її! Хіба ми не онуки Залізняка, Гонти і Кармелюка, хіба ми не діти своєї землі? В усьому світі рвуться кайдани рабства, народи борються! Настав і наш час! Об'єднуйтеся в гуртки патріотів України! Нехай же засяє сонце щастя в сім'ях! Нехай не плачуть старечі материнські очі за замучених! Нехай згине тиран! Свобода, щастя або смерть!"³.

Не зменшується сила опору західноукраїнського селянства і в наступне десятиріччя. 30 березня 1972 р. перший секретар Івано-Франківського обкому партії

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4307.-Арк. 68.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55627-П, т. 1.-Арк. 1-2.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5991.-Арк. 248-249.

В.Добрик інформував ЦК КПУ "про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів та націоналістично настроєних елементів на території області". При цьому він визнав, що з 40 тисяч оунівців, їх посібників та близьких родичів, які повернулися з місць ув'язнення та спецпоселень, частина не відмовилась від своїх переконань, пристосовується до існуючих умов, вичікує, виношує плани активної боротьби проти радянської влади¹.

Своєрідною ілюстрацією до згаданої доповідної записки першого секретаря обкому партії може служити діяльність директора Будинку культури с.Трач Косівського району, члена КППС Михайла Слободяна, який доклав чимало зусиль для розробки програмних засад боротьби за державну незалежність України, активно займався антирадянською пропагандою і агітацією².

Наявність сил опору, хоча і в менших масштабах спостерігається і в східноукраїнських селах. Їх активізація пов'язана з діяльністю таких відомих діячів українського національно-визвольного і правозахисного руху Юрія Литвина, Василя Овсієнка, Дмитра Мазура, Олекси Тихого, Василя Рубана та інших.

Таким чином, викладені матеріали дозволяють переконатися, що в кінці 50-80-х рр. зростає напруження в усіх прошарках українського суспільства: в середовищі інтелігенції, робітничого класу, селянства, молоді, викликане політикою русифікації України, зневагою до національних, історичних, культурних традицій народу. Одночасно формуються сили, здатні до активної боротьби за духовне відродження

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1305.-Арк. 126-129.

² Там само. - Оп. 25, спр. 1361.-Арк. 10.

Батьківщини, її ствердження як незалежної держави.

Як пригадував відомий український правозахисник В'ячеслав Чорновіл: "Працюючи в різних областях України, спочатку в пресі на комсомольській роботі, потім - на всіляких випадкових посадах у різномірних організаціях, я стикався з багатьма людьми різного соціального стану і різної освіти - від простих робітників і селян до осіб з відповідальним становищем, членами партії, діячами науки, літератури і мистецтва тощо - і досить часто чув критичні зауваження щодо культурно-національної політики в Україні..."¹

Згаданий висновок повністю співпадає з твердженням ряду високопоставлених функціонерів з ЦК КПРС, які безпосередньо займалися розробкою питань національної політики. Зокрема, колишній консультант ЦК КПРС доктор філософських наук Едуард Баграмов в 1992 р. пригадував: "Я досить часто бував і виступав в Україні, включаючи західні області, і був свідком зростаючого невдоволення інтелігенції, молоді, примітивною національною політикою з боку центральних органів, і перш за все, русифікаторськими тенденціями"².

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 3.-Арк. 23.

² Баграмов Е. Как делалась национальная политика. Воспоминания консультанта ЦК КПСС//Независимая газета.-

РОЗДІЛ II

ОСНОВНІ ФОРМИ ОПОРУ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ В СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Зростання опозиційних настроїв серед широких верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму.

Останні, здебільшого, групувалися навколо свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генетичного фонду, багатотисячолітніх традицій великого і талановитого народу.

Звернення до документальних матеріалів дозволяє простежити наявність самих різноманітних форм опору - від спроб осмислення тогочасного становища України в складі колишнього СРСР, привернення уваги до нагальних потреб українського народу, поширення через самвидав найбільш важливих документів до створення організаційних структур для відкритої безкомпромісної боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

Зокрема, в першій половині 60-х рр. помітними стали тенденції, пов'язані з підготовкою узагальнюючих праць про минуле і сьогодення України, шляхи реалізації національної політики в СРСР, створенням оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства, розгортанням петиційної кампанії, ствердженням нерегламентованих культурних

ініціатив тощо. Згадані форми протесту ряд дослідників (Г.Касьянов, Ю.Курносів та ін.¹) цілком слушно розглядали як форми "інтелектуального опору" української інтелігенції. Характерною в цьому відношенні стала праця відомого в колах української інтелігенції критика та літературознавця, члена Спілки письменників України Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

Її автор, спираючись на роботи К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, документи Комуністичної партії 20-30-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, намагався довести, що причини всіх негараздів, які переживає Україна, у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики.

Не приховуючи власних поглядів, І.Дзюба вважав за доцільне з перших рук ознайомити з результатами своєї роботи вищих посадових осіб СРСР та УРСР. Так, в грудні 1965 р. разом з відповідним листом праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" була надіслана першому секретареві ЦК КП України П.Ю.Шелесту, Голові Ради Міністрів УРСР В.В.Щербицькому.

Подібний крок повинен був послужити приводом до серйозної та зацікавленої дискусії. Тим паче, як відзначав тогочасний відповідальний працівник відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, а згодом помічник першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького Віталій Врублевський, книга І.Дзюби була написана на переконливому теоретичному і фактологічному матеріалі,

---

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років.-К.; 1995.-С. 148; Курносів Ю. Інакомислення в Україні 60-ті - перша половина 80-х рр. ХХ ст.)-К., 1994.-С. 52; Даниэль А. Самиздат: поиски самоопределения //Карта.-1994.-№ 5.-С. 33-39.

на рівні солідної докторської дисертації¹. Однак, єдиною можливою відповіддю на неї з боку ЦК КПРС та ЦК КПУ стало здійснення спеціально розроблених заходів, спрямованих на дискредитацію як самої праці, так і її автора. Причому, останні погоджувались безпосередньо з головним партійним ідеологом М.Сусловим...

Вже 13 січня 1966 р. в ЦК Компартії України була проведена нарада, в якій брали участь українські письменники, викладачі вузів та ВПШ, керівники науково-дослідних установ, працівники апаратів ЦК КПРС та ЦК КП України. Серед них О.Гончар, М.Бажан, І.Назаренко, А.Чеканюк, А.Скаба, К.Дубина, П.Копнін, М.Шамота, Л.Новиченко, Г.Шевель, Ю.Кондуфор та інші. Її наслідком стало формування представницької комісії, яка мала до 25 січня 1966 р. підготувати обґрунтований документ, що викривав би і спростовував працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

Характерно, що в зв'язку з цим високу громадянську позицію зайняв голова Спілки письменників України Олесь Гончар, який категорично відмовився брати участь в роботі згадуваної комісії, письмово повідомивши про це ЦК Компартії України. Якщо вірити спогадам колишнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, цей крок загрожував письменнику величезними неприємностями. Деякі республіканські керівники вимагали виключення Гончара з КПРС, виведення його з складу ЦК, відкликання з Верховної Ради СРСР і навіть ...арешту².

¹ Врублевський В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты.-К.: Довіра, 1993.-С. 128.

² Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М.; 1985.-С. 258.

Звичайно, далеко не кожний з вчених, культурних і громадських діячів займали подібну нонконформістську позицію. Внаслідок цього, за безпосередньою участю таких угодовців здійснювались відкриті переслідування, залякування, приниження І.Дзюби в стінах ЦК КПУ, Спілки письменників України, на шпальтах численних періодичних видань. В 1969 р. з метою спростування тверджень І.М.Дзюби була видана і поширена в Україні та за кордоном колективна брошура "Що і як обстоює Іван Дзюба?" під вигаданим псевдонімом Богдан Стенчук. Навіть побіжне знайомство з цією неприховано пропагандистською роботою свідчило про її повну безпорадність. Вже згадуваний В.Врублевський писав: "Книжка ця була набагато слабкіша, ніж робота Дзюби. І не тому, що писали її примітивні автори. В групі працювали досить хльосткі журналісти, відомі вчені. Головною слабкістю стало те, що реальні факти життя заперечувати важко: як не намагалися сховати - шила в мішку не сховаєш"¹.

Не інакше як політична декларація, сповнена необґрунтованими, відверто образливими твердженнями, виглядали висновки комісії ЦК КП України від 15 лютого 1972 р. "Про лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?", надісланий до ЦК КПУ". Комісія в складі А.Скаби, Є.Євдокименка, Ю.Збанацького, В.Козаченка, Л.Нагорної, П.Недбайла, В.Чирка, М.Шамоти, П.Ящука спромоглася прийти до висновку, "...що підготовлений Дзюбою матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?" є від початку і до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР..."²

---

¹ Врублевський В.К. Вказ. праця.-С. 128.

² Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1994.

Як доводила практика, подібні ідеологічні маніпуляції не досягали поставленої перед ними мети. Праця І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" широко розповсюджувалася в Україні, інших республіках СРСР, перетнула кордони колишньої радянської імперії, витримала кілька окремих видань українською, російською, англійською, французькою, італійською, китайською мовами* отримала високу оцінку науковців, політичних і громадських діячів української діаспори в світі. Як відзначав автор передмови до одного з зарубіжних видань Степан Олійник: "Від появи твору С.Мазлаха і В.Шахрая "До хвилі" (1919 р.) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі І.Дзюби. На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді - винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі"¹.

Документальні матеріали колишніх радянських спецслужб розкривають глибоку зацікавленість працею І.Дзюби в Україні, її вплив на піднесення національного руху.

Скрупульозно зібрані в них факти наочно підтвердили слова багаторічного політв'язня Валентина Мороза: "Не всі відкрили щось нове для себе в книзі Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І все ж книга ця стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись це знали. Але цього було не досить.

---

* Перша авторська публікація в Україні була здійснена в журналі "Вітчизна".-1990.-№ 5-8.

¹ Олійник С. Передмова//Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Сучасність, 1968.-С. 17.

Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття"¹.

Думки В.Мороза органічно перегукуються з листом групи молоді до І.Дзюби. "Не думайте, Іване Михайловичу, - писали представники молодого покоління, - що набута вами слава - слава особиста, якою ви можете розпоряджатися власноручно. Цілі десятиріччя ви працювали для України, а Україна, в свою чергу, працювала на вас. Тепер ви не один, у вас є серед молоді ціла армія однодумців, які покладають на вас великі надії"².

Як переконуємось, праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" поширювалась самими різноманітними каналами. Так, українською і російською мовами вона розповсюджувалась на V з'їзді письменників України в листопаді 1966 р. Всесоюзній нараді психологів влітку 1968 р. у Києві, під час проведення інших наукових і культурних заходів³.

Активно пропагувала закладені в ній ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Зокрема, не залишилась непоміченою для органів КДБ діяльність хірурга 1-ї Вінницької міської лікарні Івана Покидька, який щиро вболівав долею української мови та культури, знайомив з книгою Дзюби своїх товаришів і колег по роботі - доцента Вінницького педагогічного інституту, кандидата педагогічних наук Олексія Машталера, кореспондента Українського радіо по Вінницькій області Олексія Воронюка, старшого інспектора лікпрофсектору Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Петра Бондаря та ін.⁴.

---

¹ Мороз В. Есе, листи й документи. Сучасність, 1975.-С. 84.

² ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 15.-Арк. 30.

³ Там само.- Т. 4.-Арк. 42, 174.

⁴ Там само.- Арк. 19-20, 29, 42 зв.

Поширювали книгу серед своїх однодумців брати Олександр та Леонід Мартиненки з Полтавщини. Навіть при загрозі обшуку і арешту вони усіма можливими засобами намагалися зберегти її примірник¹.

Праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" не залишила байдужим і прикутого до ліжка відомого українського письменника з Житомира Євгена Концевича. Своїми враженнями про неї він відверто ділився з відвідувачами своєї оселі, яка перебувала під постійним наглядом органів КДБ.

Знайомство з рукописом спричинило до активних дій Леоніда Горохівського та Михайла Саманчука з м.Тернополя. Зокрема, останній, як свідчать документальні матеріали КДБ, після студювання праці І.Дзюби "став на шлях проведення антирадянської агітації"².

Книга "Інтернаціоналізм чи русифікація?" була добре відома серед інтелігенції Волині. У червні 1971 р. були "профілактовані з допомогою громадськості" лікарі Богдан Рудик, Аркадій Стецик, Петро Стрільчук. Причиною цього стала "ідейно шкідлива діяльність (зберігання, розповсюдження і спроба розмноження антирадянського документа Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?")"³. Аналогічного впливу відчув на собі і вчитель з м.Лебедина Сумської області Борис Ткаченко, який особисто познайомився з Дзюбою і його працею через українського скульптора, етнографа і музейника Івана Гончара⁴.

Визначну роль відіграла книга у формуванні світоглядних переконань викладача Уманського технікуму механізації сільського господарства Кузьми Матвіюка та

¹ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 15.-Арк. 89, 107-108, 136-138.

² Там само.-Спр. 69260-ПА, т. 7.-Арк. 98.

³ Там само. - Спр. 69260 -ФП, т.18. - Арк.1.

⁴ Там само.-Т. 4.-Арк. 48.

обліковця учгоспу "Родниківка" Уманського сільськогосподарського інституту Богдана Черномаза. Отримавши текст роботи від Євгена Сверстюка, вони не лише виготовили 5 примірників її фотокопій, а й знайомили з ними студентів Уманського педагогічного інституту, Ніжинського технікуму сільського господарства, письменницю Надію Суровцеву та багатьох інших. Крім того, К.Матвіюк не побоявся використати матеріали праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" у своїй доповіді в лютому 1971 р. на засіданні теоретичного семінару викладачів Ніженщини, в якій відстоював не лише позицію Дзюби, а й наводив власні спостереження щодо русифікації України¹.

Дієву участь у розповсюдженні "антирадянського документу" взяв пенсіонер з м.Києва Федір Пугач, який пов'язував проблеми русифікації України з глибокою екологічною кризою, яка вразила республіку в післявоєнні роки. Використовуючи власні зв'язки, він намагався познайомити з поглядами Дзюби ряд осіб з числа вищого політичного і державного керівництва в СРСР².

Характерно, що цілий ряд осіб не просто студіювали книгу І.Дзюби або розповсюджували її серед свого оточення, а й бралися допомогти її автору в зборі конкретного фактичного матеріалу, виявленні необхідної літератури. Так, письменник з м.Черкас Василь Захарченко за власною ініціативою, користуючись становищем літпрацівника газети "Черкаська правда", збирав матеріали про стан викладання української мови, звуження мережі українських шкіл, нищення безцінних пам'яток історії та культури, а завідуючий редакцією пропаганди Головної редакції Української Радянської

---

¹ Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12635-ФПД, т. 2.-Арк. 288.

²ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 5.-Арк. 16.

Енциклопедії Іван Турбай діставав для Дзюби раритетні видання, присвячені національному питанню ¹.

Було б невірним вважати, що праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" відіграла помітну роль лише в розвитку політичної думки України.

В ній, як у краплині води, вбачали свої проблеми національно свідомі кола Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, інших республік колишньої радянської імперії. Зокрема, високо оцінював роботу українського патріота секретар Спілки письменників Латвії Альберт Янсон, який вважав, що вона має універсальний характер, розкриває національні процеси, які відбувалися в усіх радянських республіках ².

Таким чином, незважаючи на комплекс контрпропагандистських заходів, книга І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?": по-перше, аргументовано і логічно спростувала міф про розв'язання національного питання в СРСР; по-друге, привернула увагу до національних проблем в Україні широких кіл світової громадськості; по-третє, послужила важливим чинником піднесення національного руху.

Навіть частковий відступ І.Дзюби від своїх ідейних позицій, здійснений ним в умовах відвертого шантажу з боку партійних органів, структур КДБ, "слухняних" громадських організацій вже не міг звести нанівець значення самої праці, яка жила власним життям, знаходила все більше і більше своїх прибічників.

Важливо і те, що своєю спробою хоча б частково осмислити історичні шляхи розвитку України, І.М.Дзюба зініціював ряд інших неспокійних душею шукати можливі

¹ ДАСБУ. - Спр. 69260, т.4. - Арк. 174, т. 6.-Арк. 263; Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12237-ФПД, т. 2.-Арк. 103.

² Там само.- Спр. 69260, т. 4.-Арк. 182, 222.

рецепти виходу з того складного становища, в якому внаслідок російської великодержавницької політики опинилася українська нація. До саме таких і належав Юрій Бадзьо. Його біографія цілком вкладалася в прокрустове ложе радянської кадрової політики і відкривала широкі можливості для службової кар'єри. Народився в 1936 р., в багатодітній селянській родині. Закінчив філологічний факультет Ужгородського університету. Вчителював, обіймав посаду директора школи. Тоді ж вступив до КПРС. Схильність до наукової діяльності привела Ю.Бадзьо в Інститут літератури АН УРСР, де він до 1965 р. успішно завершив написання кандидатської дисертації. Однак, участь в акціях протесту української інтелігенції позбавило його партійного квитка, права отримати вчений ступінь, можливості займатися улюбленою працею¹.

Внаслідок цього здібному досліднику довелося працювати приймальником хліба в одному з продуктивних магазинів. Водночас, складні життєві колізії не по-ставили Ю.Бадзьо на коліна перед немилосердною системою, не заставили зректися вистражданих і вивірених роками принципів.

Це довела його робота над історико-філософською працею з символічною назвою "Право жити", присвяченою обґрунтуванню права кожної нації жити повноцінним політичним, економічним і духовним життям, зайняти своє, притаманне лише їй місце на теренах світової цивілізації*. Як і Дзюба, Юрій Бадзьо вбачав причину зневаження прав української нації у російській великодержавницькій політиці.

Однак, якщо перший ідеалізував програмні документи

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 8, спр. 3363.-Арк. 172.

* Роботу над своєю працею Ю.Бадзьо розпочав в 1972 році під впливом масових політичних арештів серед представників української інтелігенції.

більшовиків, обстоював ідею повернення до витоків лєнінської національної політики, то другий знаходив симптоми хвороби в самій природі державного і суспільного устрою, започаткованого жовтнем 1917 р., поглядах основоположників і творців першої в світі соціалістичної держави.

Одне з центральних місць в роботі посідає критика хибної теорії "злиття націй", яка, на думку автора, є нічим іншим як засобом асиміляції всіх націй і народностей, що входили до складу СРСР. Причому, як зазначалося, ця теорія отримувала могутню ідеологічну підтримку, внаслідок чого штучно препарувалась, фальсифікувалась історія народів, деформувався її сучасний розвиток. Як спробу позбавити український народ своєї національної самосвідомості розглядав Ю.Бадзьо боротьбу з українським буржуазним націоналізмом, яка "деморалізувала українську людність, гнітила її психологічно".

Розкриваючи гнійники, притаманні радянському державному та суспільному ладу, Ю.Бадзьо разом з тим не відкидав соціалістичної ідеї як такої, доводив, що радянська модель соціалізму ще не стала демократичною, а набрала форми партійного самодержавства, ідеологічного абсолютизму, позбавила людей свободи духовного життя і суспільної самодіяльності¹.

Незважаючи на суперечливість, непослідовність певних тверджень, праця Ю.Бадзьо "Право жити" являла собою самобутній погляд на реальну дійсність, в якій перебувала Україна в умовах радянського ладу, стала помітним кроком вперед в розвитку політичної

---

¹ Бадзьо Юрій. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС //Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. III. Сучасність, 1983. - С. 336.

думки в Україні останніх десятиріч. Очевидно, усвідомлюючи це, владні структури всіляко намагалися перешкодити завершенню роботи та можливій її публікації на Заході. Сьогодні залишається лише здогадуватись як в середині 1977 р. при нез'ясованих обставинах було викрадено чотири з п'яти розділів праці - близько 1400 сторінок рукописного тексту. Відтворений же автором скорочений варіант в обсязі 450 сторінок був вилучений підчас обшуків 3 лютого і 23 квітня 1979 р.¹

В цьому плані більше пощастило праці лікаря-стоматолога з м. Червонограда Львівської області Степана Хмари "Етноцид українців в СРСР", написаній під псевдонімом Максим Сагайдак. Разом з іншими матеріалами "Українського вісника" № 7-8 вона була вивезена в 1974 р. за кордон і опублікована у видавництві "Смолоскип".

Про те, що спричинило появу цієї роботи, С.Хмара пригадував через 17 років, в квітні 1991 р., перебуваючи у Лук'янівській в'язниці внаслідок незграбно проведеної проти нього політичної провокації. "...Сенсацію, - писав він, - викликала поява праці І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Багата фактичним матеріалом, вона викривала жахливу русифікацію московських колонізаторів.

Але я сприйняв різко негативно концепцію І.Дзюби. Вона знову породжувала небезпечні емоції, особливо молодого, необізнаного покоління, стосовно Леніна і його політики, ще більш жахливої тоталітарної імперської політики, ніж дореволюційна... Виникало запитання: хіба ж можна, щоб ніхто не говорив відверто правду?"²

Велике враження на С.Хмару свого часу справив твір Олеса Гончара "Собор", який він цілком справедливо

---

¹ ДА СБУ.-Спр. 67357-ФП, т. 1.-Арк. 6.

² Хмара С. Сьогодні про минуле. Львів, 1993.-С. 109-110.

вважав одним з кращих творів української літератури, могутнім заклик до відродження української нації. Не залишав байдужим і новий хрестовий похід проти української інтелігенції на початку 70-х рр., який супроводжувався нищенням найбільш здорових паростків української культури, масовими арештами інакодумців. Все це, як пише С.Хмара, примусило взятись за перо і викласти на папері свої думки і погляди.

Праця "Етноцид українців в СРСР", яку високо оцінив Роберт Конквест, готувалась приблизно 7 місяців. Однак фактично її створення здійснювалось протягом десятиріч. При цьому автором використувалась значна кількість опублікованих видань, колективних та індивідуальних монографій, енциклопедій, статистичних довідників, матеріалів наукової періодики та періодичної преси. За їх допомогою він розкрив жахливу картину, в якій перебував український народ в умовах панування тоталітарного режиму. Братовбивча громадянська війна, зловісні голодомори, насильницька колективізація, масові депортації, нічим не виправдані репресії, як доводить С.Хмара, нанесли непоправної шкоди генофонду української нації, а здійснювана політика русифікації поставила український народ на межу духовного зубожіння.

На жаль, праця С.Хмари "Етноцид українців в СРСР" написана з цілком зрозумілих причин, на відкритих джерелах, не завжди перевірених чутках, хибує рядом фактичних неточностей.

І це не випадково, адже навіть сьогодні українські історики внаслідок штучного маніпулювання архівними документами, статистичними звітностями не мають змоги повною мірою оцінити трагічні явища в історії українського народу, дати їм глибоку і об'єктивну оцінку.

Та навіть при цьому праця С.Хмари не втрачає свого значення, як одна з перших спроб підійти до висвітлення

болючих проблем української історії, гнівний протест проти сваволі, що чинилася в Україні.

В той час, коли лікар за фахом С.Хмара самотужки опрацьовував доступну йому літературу, прагнучи розкрити з власної ініціативи білі плями національної історії, один з знаних українських вчених, автор ряду монографій Михайло Брайчевський цілком офіційно, за дорученням дирекції Інституту історії АН України працював над науковою концепцією, яка мала стати одним з наріжних каменів україно-російських взаємин.

В своїй науковій праці, яка отримала назву "Приєднання чи возз'єднання?", М.Брайчевський намагався осмислити акт 1654 р., пов'язані з ним подальші події, що поставили Україну в умови колоніальної залежності від Росії.

Оскільки робота готувалася для публікації в "Українському історичному журналі", то слід було очікувати розгортання об'єктивної наукової дискусії. Однак, за рішенням вищого політичного керівництва робота вченого заборонялася до друку, а сам він тривалий час піддавався гонінням і утискам.

Разом з тим, праця М.Брайчевського не залишилась непомітною серед світової наукової громадськості. В 1972 р. вона була вивезена за кордон і без відома автора опублікована у видавництві "Нові дні" в Торонто.

Не зумів прилюдно довести і обґрунтувати свою концепцію і Микола Холодний, чие дисертаційне дослідження "Народ крізь призму його мови"¹ оцінювали здебільшого фахівці з ідеологічного апарату ЦК КПУ та органів КДБ.

Завідувач кафедри української літератури Львівського державного університету ім.І.Франка, доктор філологічних наук І.Дорога та завідувач відділом

---

¹ Холодний М. Народ крізь призму мови//Київ.-1993.-№ 9.- С. 121-130; № 10.- С. 121-131.

літератури Інституту суспільних наук АН УРСР, кандидат філологічних наук Ф.Неборячок, прорецензувавши роботу за їх дорученням, прийшли до висновку, що дисертант протиставляє українську мову російській, виступає проти вивчення дітьми українських шкіл з початкових класів російської мови, зводить наклеп на мовну політику в країні, отже, дисертація за своїм змістом - наскрізь антирадянська¹.

Таким же чином, присікалися будь-які інші спроби навіть обережного підходу українських дослідників до розробки національної тематики. Так, вже видана книжка великого поборника збереження козацької старовини, заступника голови Запорізького облвикон-кому Миколи Киценка була вилучена з обігу і визнана ідейно шкідливою. А сам її автор, позбавлений роботи, виключений з партії, затаврований як український буржуазний націоналіст, був змушений шукати розради лише серед найближчих друзів².

Хибна ідейна позиція позбавляла можливості плідної наукової праці членів-кореспондентів Академії наук України Федора Шевченка, Миколу Сиваченка, док-торів історичних наук Олену Компан, Михайла Марченка, Івана Шовкопляса, кандидатів історичних наук Олену Апанович, Якова Прилипка, Василя Зінича, кандидатів філологічних наук Ярослава Дзиру, Зиновію Франко, Михайлину Коцюбинську, Олексія Ставицького, доктора філософських наук Миколу Роженка, кандидата філософських наук Василя Лісового, молодшого наукового співробітника Інституту

¹ ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 13.-Арк. 86-87.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 137-146; Кириченко С. Посмертний лауреат//Краєзнавство.-1993.-№ 1.-С. 25-27.

філософії АН УРСР Євгена Пронюка та багатьох інших¹.

Разом з тим, наведені нами приклади стверджують в тому, що попри жорсткий ідеологічний та правовий пресинг, монопольне право на істину з боку партійно-державних структур, українською інтелігенцією робилися реальні спроби дати об'єктивну оцінку політичним, економічним, культурним процесам в Україні, сказати своє вагоме слово щодо минулого українського народу, його непересічності і самобутності.

Вистраждані десятиріччями істини стверджувалися також засобами художнього слова, яке мало особливо великий вплив на формування поглядів і настроїв широких верств населення. Історикам, філологам, мовознавцям, фахівцям самих різноманітних галузей знань напевно ще належить дослідити і оцінити пласт позацензурної літератури, сповнений сотень гостро полемічних публіцистичних, прозових, поетичних творів, які вже фактом своєї появи служили викликом загальноприйнятим офіційним доктринам.

Цілком очевидно, що аналіз усієї або хоча б переважної більшості позацензурної літератури потребує спеціального ґрунтовного дослідження. Тому вважали б за доцільне, звернути увагу лише на ті твори, які отримали найбільший

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, - оп. 24, спр. 6160.-Арк. 16-19; оп. 25, спр. 867.-Арк. 113-115, 160-166, 184-188; Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика- сучасника //Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Дніпропетровськ: МП"Промінь", 1995. - С. 12; Жулинський М. Коли воскреснуть полімпсести національної культури?//Літературна Україна.-1990.-19 квітня; Марченко В. Листи до матері з неволі. К., 1994.-С. 354-359; Михайло Марченко (1902-1983). Патріот, репресований історик //Зона. - 1993.-№4. - С.187-206; Роженко М. Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки..."З документальної повісті "Уроки життя"//Березіль.-1991.-№8.-С.141-160; Ставицький О. У чорному 72-му//Київ. - 1992. - №1. - С. 90.

резонанс як в Україні, так і далеко за її межами.

На рубежі 60-70-х рр. подією виняткового значення стала публікація за кордоном* повісті Михайла Осадчого "Більмо", в якій письменник спираючись на біографічні факти, зумів розкрити всю глибину трагедії інтелектуала, позбавленого права на незалежну думку, надійно ізольованого від власного народу у в'язницях і таборах. Намір довірити свої думки паперу виник у Михайла Осадчого після відбуття покарання в мордовських таборах за сумнозвісною політичною статтею. Ось, що він пригадував з цього приводу: "В грудні 1967 р. мене закликав на прийом тодішній голова КДБ УРСР В.Ф.Нікітченко і запропонував жити і працювати в Донецьку. Я повернувся до Львова, щоб протягом 5 днів обміркувати ситуацію, як другого ж дня був схоплений міліцією і заарештований. Знову камера попереднього ув'язнення, нове слідство (через 3 місяці після тюрми), тиждень ув'язнення. Вночі я обливався потом, кричав, підскакував, бо в мозку дзвенів квартирний дзвінок. Кожен стукіт в двері мені видавався кулеметною чергою, кожен бігаючі блискотнячі очі на вулиці ...пред'являли ордер на арешт і я вже ніколи не побачу і не відчую білого світу... Десятки і сотні заяв до офіційних органів моєї долі не вирішували і в якийсь з моментів моїх ранкових втеч од міліції (дома я пробуджувався і йшов о 4, бо о 6 - стукали), коли я блукав між посірілих примар Личаківського цвинтарю, мене блискавично осінила думка: напередодні тюрми чи смерті щось залишити після себе, виприснути свій біль людям..."¹.

* Вперше побачила світ у журналі "Сучасність".-1971.-№ 11-12.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-205413, т. 1.-Арк. 86-87.

Рукописом повісті зацікавились письменники Борис Олійник, Борис Антоненко-Давидович, Дмитро Павличко та інші. Високо оцінили її літературні працівники журналу "Дніпро", однак... публікацію визнали несвоєчасною. Тоді, в 1969р., за допомогою студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини, українки за походженням, Ганни Коцурової¹, рукопис було переправлено через кордон, де повість витримала кілька видань англійською, французькою, німецькою, іспанською, російською, китайською мовами.

Своєрідним визнанням таланту письменника стало обрання його почесним членом Міжнародної письменницької організації ПЕН-Клуб, нагородження літературною премією ім.І.Франка, а в 1974 р. серед 102 бестселерів у Франції повість "Більмо" посіла високе шосте місце².

Престижним не лише для Михайла Осадчого, а й усієї української нації стало присудження йому Міжнародним біографічним центром у Кембриджі звання "Людина року" (1991/1992) та удостоєння почесного світового призу "Нагороди ХХ століття за значні досягнення"³. В той же час неможна не пригадати, що на початку 70-х р. написання "антирадянського документу "Більмо" послужило приводом для порушення проти М.Осадчого нової кримінальної справи.

Лише трагічна мученицька смерть відвернула судовий вирок від письменника і кінорежисера Гелія Снегірєва. Практично з кінця 50-х рр. він перебував під

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-205413.-т. 2.-Арк. 147; т. 4.-Арк. 97.

² Салига Т. Це не видуманий світ//Осадчий М. Більмо. Л.: Каменярь, 1993.-С. 3.

³ Гонтар І. Гонорар - 10 років ув'язнення//Вісті з України.-1994.-№ 4; Холодний М. Винним себе не визнав...//Штрихи до портрета Михайла Осадчого//Київ.-1995.-№ 4.-С. 148-150.

негласним наглядом органів держбезпеки. 19 вересня 1977 р. голова Комітету держбезпеки СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що "...Снегірьов з 1957 року систематично виготовляє і розповсюджує ворожі твори "Секретар обкому" "Роман-донос"*, "Ненько моя, ненько", "Автопортрет-1966", "Відкритий лист до Радянського уряду", "Гавкати чи не гавкати", "Вбили дрозда", "Звернення до вождя", в яких зводить наклеп на зовнішню і внутрішню політику КПРС і Радянського уряду"¹. Одночасно керівник радянських спецслужб повідомляв про рішення КДБ СРСР, погоджене з ЦК КПУ щодо арешту Г.Снегірьова і притягнення його до кримінальної відповідальності за статтею 62 ч. 1 УК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда).

Що послужило причиною для такого рішення неважко здогадатися. В 1977 р. була переправлена на Захід і стала надбанням громадськості літературно-публіцистична розвідка Гелія Снегірьова "Набої для розстрілу" ("Ненько моя, ненько..."), яка стала своєрідною політичною, правовою, а головне моральною оцінкою автора, одного з найбільш відомих політичних процесів 20-30-х рр. - процесу "Спілки визволення України". Важливо, що спираючись на відкриті свідчення періодичної преси, спогади свідків тих подій, і в першу чергу Бориса Матушевського, письменник зумів розкрити нестерпну атмосферу, в якій перебував народ в роки "Великого перелому", коли на політичний жертвовник приносились життя кращих представників української нації.

Звичайно, такого звинувачення режиму Гелію

* Йдеться про один і той же твір письменника.

¹Отказываюсь от гражданства // Источник. - 1994. - №3. - С. 108.

Снегіркову пробачити не могли. Якщо ж врахувати, що книга була опублікована на тлі арештів української інтелігенції, то провина письменника в очах владних структур сприймалася вкрай тяжкою. 22 вересня 1977 р. автора роману "Набої для розстрілу" було заарештовано. Після 463 днів поневірянь по тюрмах і лікарнях, він помер 28 грудня 1978 р. у київській Жовтневій лікарні¹. В зв'язку з смертю письменника, відома українська правозахисниця Надія Світлична писала: "Гелій Снегірвов згорів на алтарі справедливості, в ім'я якої він відмовився від всіх земних благ"².

Зневажив спокійним життям і один з активних учасників українського правозахисного руху Вячеслав Чорновіл. Його біографія аж ніяк не схожа на життєпис закоренілого кримінального злочинця, яким він протягом тривалого часу зображувався на шпальтах радянських видань. Народився в с.Єрки Звенигородського району Черкаської області. Його батько - один з перших комсомольців села активно проводив курс Комуністичної партії на колективізацію, а пізніше, став вчителем, директором сільської школи, відмінником народної освіти. Такими ж бездоганними були перші життєві кроки і самого В.Чорновола. У школі - голова ради піонерської дружини, секретар комсомольської організації, член райкому ЛКСМУ, випускник-медаліст. Під час навчання в Київському університеті у складі ударних комсомольських будівельних загонів брав участь у спорудженні промислових об'єктів Донбасу.

Після закінчення вищого навчального закладу, В.Чорновіл отримав призначення на Львівську телевізійну студію,

¹ Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал" (далі - НА "Меморіалу").-Ф. 102, оп.1, спр. 469.-Арк. 56.

² Там само.-Арк. 62.

де крім основної роботи, виконував обов'язки секретаря комсомольської організації студії, члена районного і Львівського обласного комітетів ЛКСМУ. В 1963-65 рр. здібний журналіст і перспективний організатор молоді працював штатним секретарем комітету комсомолу головного управління Київської ГЕС, а згодом був висунутий на посаду завідувача відділом комсомольської газети¹. Отже, шлях для просування по службовій драбині був для В.Чорновола відкритим... Однак, попри всю логіку подій, він обрав для себе шлях, сповнений численних життєвих негараздів, немислимо тяжких випробувань.

Визначальну роль у формуванні світогляду В.Чорновола, як і багатьох інших шістдесятників, відіграв XX з'їзд КПРС. "Сувора правда партійного з'їзду, - говорив він на слідстві в 1972 р., - багато в чому навчила, насамперед - нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи"².

Очевидно, що саме відчуття власної відповідальності, особиста небайдужість привели В.Чорновола в лави тих, хто став на перепоні новій хвилі неосталінізму, здатної поглинути, звести нанівець слабкі демократичні тенденції другої половини 50-х - початку 60-х рр. У вересні 1965 р. В.Чорновіл серед інших представників української інтелігенції виступив проти переслідування інакодумців, а в 1966 р. взявся за перо, щоб висловити свій погляд на ті негативні процеси, які стверджувались в Україні. Так народилася праця "Правосуддя чи рецидиви терору?", в якій він намагався розкрити зловісний механізм політичних репресій другої половини

¹ Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-23335, т. 3.-Арк. 24.

² Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-2335, т. 3.-Арк.

60-х рр., показати аморальність правоохоронних органів, зорієнтованих лише на виконання соціального замовлення, розповісти про долю своїх товаришів, які за власні погляди опинилися у в'язницях і таборах. В книзі наводилось чимало різноманітних документів - петицій, уривків з стенограм судових засідань, що й сьогодні робить її цінним джерелом для дослідження українського національного руху останніх трьох десятиріч.

Рукопис книги "Правосуддя чи рецидиви терору?", підготовлений протягом перших місяців 1966 р., був офіційно надісланий першому секретарю ЦК КПУ П.Шелесту, голові КДБ В.Нікітченку, прокурору УРСР Ф.Глуху, голові Верховного Суду В.Зайчуку, переданий кільком депутатам Верховної Ради України, відомим діячам науки і культури - О.Гончару, А.Малишку, М.Стельмаху та іншим¹. Дещо пізніше російський переклад праці, здійснений в Інституті мовознавства з ініціативи З.Франко, був надісланий до ЦК КПРС, розповсюджений серед московських правозахисників. Одночасно з цим, праця була переправлена за кордон і під назвою "Я нічого у Вас не прошу", видрукована в часописі "Новий шлях", а в 1968 р. вона вийшла окремим виданням в Торонто (Канада).

Як з'ясувалося, це був лише перший удар, нанесений В.Чорноволом по всевладній системі. Незабаром, в 1968 р. побачила світ у Франції його друга книга "Лихо з розуму" (Портрети двадцяти "злочинців"), в якій він наочно довів, що радянські владні структури переслідують аж ніяк не купку нікому непотрібних "відщепенців", а тих, кого по праву можна віднести до української еліти. Художник Панас Заливаха, письменник Михайло Осадчий, вчений, письменник-перекладач, автор словника рим української

---

¹ Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-2335, т. 2.-Арк. 214-216.

мови, численних неповторних перекладів Шекспіра, Байрона Святослав Караванський, один з організаторів капели бандуристів в Києві Ярослав Геврич та інші постають перед читачем через призму їх багатогранної творчості, подвижницької громадської діяльності. Укладена на основі документальних матеріалів, книга справляє велике враження.

Чого, наприклад, вартий лист дружини Святослава Караванського Ніни Строкатової начальнику табору Королькову, першому секретарю ЦК КПРС Л.Брежнєву та редакції газети "Юманіте" від 26 грудня 1966 р., в якому вона просить розстріляти свого чоловіка, щоб припинити його багаторічні страждання, а також розв'язати таким чином, безперервні конфлікти між ним і адміністрацією¹.

Книга "Лихо з розуму" широко розповсюджувалася як за кордоном, так і в Україні, передавалася в ефір численними західними радіостанціями, передруковувалась в закордонних періодичних виданнях. На той ефект, який книга справила в світі, звернуло увагу видавництво, що підготувало до друку перше її видання: "До 50-ліття жовтневого перевороту по всьому світі гудуть фанфари "творчих перемог соціалізму", підкріплені легендою десталінізації, ліквідації терору. Але це тільки нове ошуканство, СРСР залишився тюрмою народів.

Крик про повернення соціалістичної законності прикриває сваволю поліцейних органів, які намагаються задушити всяку думку, бо для тирана найстрашніша власне думка"².

Важливу обставину підкреслив один з керівників львівського "Меморіалу" Є.Гринів, який писав, що значення

¹ Чорновіл В. Лихо з розуму. Львів, 1991.-С. 174.

² Там само.-С. 12.

появи книги В.Чорновола не обмежується тільки її впливом на українську діаспору та широкі кола громадськості Канади, США, Франції. Вона дуже багато важила для молодшого покоління бунтарів у контексті їх становлення як борців за волю України¹.

Гострою полемічністю відзначалася й інша публіцистична праця В.Чорновола "Як і що обстоює Богдан Стенчук", написана як відповідь невідомому критику роботи І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Викладені в ній документи за загальною думкою, були вагоміші за ті, що подавалися у колективній праці, виготовленій на ідеологічній кухні ЦК Компартії України. Отже, своїми публіцистичними працями, написаними в 60-70-х рр., В.Чорновіл увійшов помітною постаттю в історію політичної думки згаданого періоду, служив її подальшому розвитку, сприяв виробленню системи нових гуманістичних цінностей.

З іменем В.Чорновола пов'язане також широке розповсюдження публіцистичного доробку одного з найбільш відомих українських дисидентів, політв'язня Валентина Мороза.

Так, в червні-липні 1967 року він надіслав Голові Президії Верховної Ради УРСР Д.Коротченку, секретареві Президії Верховної Ради УРСР А.Зленку, депутатам Верховної Ради УРСР Марії Кіх, Семену Стефаніку статтю В.Мороза "Репортаж із заповідника імені Берії"², в якій червоною ниткою проходить думка про те, що зловісна імперія Берії - імперія насильства і терору не лише не перестала існувати, а й стала ще могутнішою і впливовішою.

Характерно, що як і раніше, ніякої реакції ні з боку керівництва Верховної Ради УРСР, ні народних обранців не

---

¹ Гринів Є. "Лихо з розуму" і його автор//Лихо з розуму. Л.,1991.-С. 7.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 217; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 92-94.

надійшло. Більше того, депутат Верховної Ради УРСР від Львівської області М.Кіх не знайшла для себе ніякого іншого виходу як передати примірник статті в органи КДБ.

"Репортаж із заповідника імені Берії" написано у формі звернення до депутатів Верховної Ради УРСР. При цьому автор у преамбулі радить парламентаріям відкласти хоч на годину традиційні народногосподарські та інші загальнополітичні питання, облишити "Країну Солодких Позіхів" і перенестись в Мордовію, серйозно розібратись в долях тисяч політв'язнів, довідатись "Хто ці люди, вирвані з нормального життя і віддані в безроздільне розпорядження кагебістів, кому переручили долю цих людей"¹.

Незважаючи на численні факти сваволі, порушення прав і свобод громадян, моральних знущань над українською інтелігенцією, оприлюднені в "Репортажі", В.Мороз не втрачає оптимізму на майбутнє. "Дракон, - пише він, - ще нічого не підозрює, але він вже морально вбитий.

Його влада могла триматись тільки тому, що він вкрав у людей усвідомлення їх сили, зумів переконати людей, що вони - ніщо. Але рано чи пізно в його володіння пробивається Прометей і повертає людям вкрадену у них силу.

Все ніби як було: неугодних кидають за ґрати, виганяють з роботи, але закляття вже не діє"².

В січні-квітні 1970 р. В.Мороз написав ряд статей і фейлетонів. Серед них: "Хроніка опору", "Серед снігів", "Мойсей і Датан", "Я бачив Магомета", які друкувалися в газетах "Шлях перемоги", "Українське слово",

---

¹ Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берія//Сучасність.-1968.-№ 3.-С. 60.

² Там само.-С. 81-82.

видавалися окремими брошурами в Мюнхені і Парижі, тек-стуально передавалися радіостанцією "Свобода". Майстерно написані з залученням великого фактичного матеріалу, вони поширювались у списках серед української інтелігенції, розповсюджувались як офіційні документи про становище в Україні¹.

Широтою і багатоплановістю відзначається публіцистика Євгена Сверстюка, добре знана в широких українських колах кінця 60-х - початку 70-х рр. В документах КДБ УРСР та його обласних управлінь знаходимо чимало свідчень про факти зберігання та розповсюдження статей і памфлетів: "Собор у риштуванні", "З приводу процесу над Погружальським", "Іван Котляревський сміється", "На мамине свято" та ін. Їх провідною темою стала тема історичної амнезії українського народу, внаслідок чого вилучалися цілі пласти національної культури, зображувались у викривленому світлі найбільш яскраві сторінки історії України, діяльність її політичних та державних діячів, культиву-валися бездуховність і безкультур'я.

Згадана тема була близькою і талановитому українському журналісту Валерію Марченку, особисту долю якого визначили написані ним в 1972 році три статті "За параваном ідейності", "Страшний якийсь тягар" та "Ки-ївський діалог", кваліфіковані органами КДБ як антирадянські і наклепницькі документи². В них Марченко ставив риторичні запитання: чому занепадає українська мова; чому так безславно змальовується український народ; чому з легкої руки високих партійних чиновників підноситься безбарвна, відверто кон'юнктурна література, яка вводить в оману сучасні і прийдешні покоління.

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 53; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 15-16.

² Марченко В. Листи до матері з неволі.-С. 30-40.

Аналогічний комплекс проблем порушив Іван Гель в своїй праці "Грані культури", написаній на тюремних нарах в 70-х рр., як відповідь на книгу Івана Дзюби "Грані кристалу", в котрій останній під тиском владних структур і органів КДБ частково зрікався своїх поглядів і намагався продемонструвати духовний розквіт українського народу. Автор книги "Грані культури"¹ не лише заперечував тезу про духовний розквіт України, а й обгрунтовано доводив, що вся більшовицька політика щодо українського народу була нічим іншим як політикою етноциду, яка прирекла на вимирання одну з великих і самобутніх націй.

Важливо, що І.Гель не просто констатував наявне становище, а й прагнув показати ті сили, що здатні повернути народові його колишню славу, стати в авангарді боротьби за державну незалежність України, ствердити її як світову цивілізовану державу.

Книга "Грані культури" стала помітним явищем в політичній думці 70-х рр. ще й тому, що І.Гель один з небагатьох, що не побоявся назвати речі своїми іменами: "соціалістичну систему - тоталітарним режимом, Україну - колонією, а українців - поневоленим народом, СРСР - новітньою Російською імперією..."²

Якщо праці В.Чорновола, І.Дзюби, І.Геля та інших були добре відомі для українських та зарубіжних читачів, то оригінальні розвідки цілого ряду патріотів протягом часу так і не знаходили своєї аудиторії, перебуваючи в "надійних" схронах органів КДБ.

Зокрема, навіть сьогодні мало відома діяльність фізика - ядерщика Анатолія Здорового. В 1966 р. він був профілактований спецслужбами за написання на паркані новобудови на проспекті Леніна м. Харкова гасла такого змісту: "Українці, шануйте українську мову!"

¹ Гель І. Грані культури.- Львів., 1993.- 215 с.

² Гель І. Грані культури.- Львів., 1993.- С.10

Геть мерзенні теорійки "естественной ассимиляции"! Хай живе Україна!". Пізніше, на початку 70-х рр., не зваживши на "поради", він захопився проблемами національної політики, працював над трактатом "Політика Росії: великодержавний шовінізм і русифікація"¹

Наведеними нами працями аж ніяк не вичерпується українська позацензурна література 60-80-х рр., яка стала важливим каталізатором національних процесів в Україні, служила формуванню національної самосвідомості народу, консолідації патріотичних сил. Зокрема, помітний внесок в загальний доробок української позацензурної публіцистики зробили Левко Лук'яненко, Микола Руденко, Євгенія Кузнецова, Іван Сокульський, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Михайло Масютко, Олекса Тихий, Олесь Бердник, Василь Стус, Святослав Караванський та багато інших²,

Водночас, розглядаючи форми інтелектуального опору не можна залишити поза увагою і той поетичний доробок, який в силу своєї ідейної спрямованості не лише не міг бути оприлюднений в Україні, а й за існуючими тоді канонами потрапляв в розряд "антирадянських документів", ставав основою для фабрикації кримінальних справ. Йдеться перш за все про поетичні збірки Василя Стуса, Василя Барладяну, Ігоря та Ірини Калинців, Ірини Сенік, Ярослава Лесіва, Тараса Мельничука, Бориса Ковгара, Миколи Холодного,

---

¹ Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034141-П, т. 1.-Арк. 200-210;т.4.-Арк.33-34

² Див.,напр.: Руденко М. Економічні монолози: (Нариси катастрофічної помилки).- Сучасність, 1978; Бердник О. Свята Україна. Смолоскип, 1980; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. Сучасність, 1971; Русначенко А. Націоналіст? - Так (Про Є.Кузнецову)//Розбудова держави.- 1995.-№ 9.-С. 11-14; Тихий О. Роздуми. Смолоскип, 1982; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! К.; 1994.-С. 148-152; Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофі слави). К., 1993.

поему Миколи Горбала "Дума", вірші Степана Сапеляка та інших¹. Різними каналами вони доходили до читачів, впливали на найбільш больові точки українського суспільства.

Дорого обійшовся пошук нетрадиційних для української літератури тем для Василя Рубана² та Віктора Рафальського³: перший - за роман "Помирав уражений проліском сніг" та інші роздуми про майбутнє України, другий - за сатиричну п'єсу "Чортополох", отримали примусове лікування у психіатричних лікарнях.

Характеристика інтелектуального опору української інтелігенції була б неповною, якщо залишити поза увагою ту частину її доробку, виготовлену у формі заяв, петицій, критичних листів, звернень на адресу вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління СРСР та УРСР, численних міжнародних організацій.

Спрямовані конкретному адресату, вони водночас ставали надбанням широкої як української, так і світової громадськості, несли в собі інформацію про стан речей в республіці, серйозні збочення в сфері національно-культурної політики, повідомляли про конкретні факти переслідувань інакодумців.

Серед останніх своєю особливою гостротою, широким

---

¹ Очима серця: Ув'язнена лірика. Х. 1992, Сапеляк С. Журбопис. Холодний М. Сутеніє в душі... Вірші. Б.М. Сучасність, 1969. Х.; 1995; Мельничук Т. Із-за ґрат. Поезії. Балтимор - Торонто, 1982; Красівський З. Невольничі плачі. Лондон, 1984; Чубай Г. Говорити, мовчати і говорити знову. К.; 1990 та ін.

² ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 9.-Арк. 78; Рубан В. На протилежному боці від добра//Київ.-1992.-№ 1.-С. 13.

³ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 917412, т. 1.-Арк. 27; Рафальський В. Слухай, моя Україно! Дрогобич; 1994.

колом піднятих проблем, виділяються написані рукою Василя Лісового під псевдонімом Антіна Ковалю, Миколи Руденка, Олеса Бердника, Йосипа Терелі, Василя Стрільціва, Надії Світличної, Миколи Холодного, Василя Лобка та багатьох інших¹.

Цілком очевидно, що про оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів в умовах жорсткої політичної цензури не могло бути ніякої мови. Отож єдиним каналом їх розповсюдження в 60-80-х рр. залишався "самвидав"* - невідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну.

Необхідно наголосити, що спроби визначити поняття "самвидав" та класифікувати таким чином наявну літературу робилися в різний час як з боку правоохоронних органів, так і дослідників цього непересічного явища.

Зокрема, в 1965 р. за дорученням органів КДБ "самвидав", який розповсюджувався в республіці проаналізували старші наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ - філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидати історичних наук Л.Нагорна та П.Бачинський.

Останні у своїх висновках подали досить туманне тлумачення терміну "самвидав", звівши його до

---

¹ Див. наприклад: Українська Гельсінська група 1978-1882. Документи і матеріали. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983; Коваль А. Відкритий лист//Сучасність.-1969.-№ 10.-С. 99-103; Стус В. Відкритий лист//Сучасність.-1969.-№ 4.-С. 76-81.

За версією Олександра Даніеля виникнення терміну "самвидав", пов'язаний з іменем московського поета М.Глазкова, чий вірші і прозові мініатюри були добре відомі в навколо літературному середовищі, але ніколи не публікувалися при його житті. Укладаючи власні машинописні збірники, М.Глазков писав на титулках слово "сам себяздат" (сам себе видав). Даниэль А. Самиздат: поиски определения//Карта.-1994.-№ 5.-С. 33.

поняття "антирадянська література". Непереконливою здається нам також здійснена ними класифікація, що відштовхувалася в основному від місця написання згаданих праць (місцева або зарубіжна література)¹.

Ближче до істини, як нам здається, О.Даніель, який визначення поняття "самвидав" виводить не з його ідейної спрямованості, місця підготовки чи розповсюдження, а розглядає останній як специфічний засіб існування суспільно значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем в процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі².

Справжній сплеск суспільного інтересу до самвидаву спостерігається вже наприкінці 50-х - початку 60-х рр. Іван Світличний пояснював це зневірою значної частини населення у офіційних джерелах, повністю підконтрольних владним структурам, позбавлених будь-якої самостійності, можливості реально відобразити як позитивні, так і негативні процеси, що відбувалися в країні³.

Доцільно відзначити, що й сам Іван Світличний доклав чимало зусиль для розповсюдження позацензурної літератури.

Вже на початку 60-х рр. він почав систематично збирати і записувати на магнітофонну плівку художні твори, літературно-критичні статті, які з різних причин не були опубліковані в Україні.

На основі зібраної колекції прагнув упорядкувати збірку, включивши до неї твори Василя Стуса, Миколи

---

1 ДА СБУ.-Спр. 68007-ФП, т. 4.-Арк. 1-10.

2 Даниэль А. Самиздат: поиски определения. //Карта. 1994. - Nsc. 33.

3 ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 7.-Арк. 253.

Воробійова, Василя Голобородька, Ігоря Калинця та інших¹.

Лише арешт І.Світличного завадив реалізації накреслених планів.

В 1966 р., звільнившись з-під арешту, Іван Світличний береться за впорядкування документів, пов'язаних з судовим процесом над учасниками "Української робітничо-селянської спілки" (Л.Лук'яненком, І.Кандибою, С.Віруном та ін.) З його передмовою згадані документи були надіслані до партійних, радянських, правоохоронних органів, а згодом нелегально переправлені за кордон, де вийшли окремою брошурою під назвою "Українські юристи під судом КДБ"².

З іменем Івана Світличного, а також його сестри, бібліотекаря Київхолодкомбінату №2 Надії Світличної, студента лікувального факультету Київського медінституту Олега Бахтіярова пов'язане порушення 28 березня 1969 р. слідчим відділом КДБ при РМ УРСР кримінальної справи № 24 "По факту розповсюдження в м.Києві антирадянської праці А.Авторханова "Технологія влади" за ознаками ст.62, ч.1 КК УРСР. Як з'ясувалось фотокопії "забороненої книги" надійшли через Л.Плюща з Москви безпосередньо від В. Красіна і з ініціативи О.Бахтіярова тиражувалися у фотолабораторії С.Шупіна. На рахунку О.Бахтіярова також виготовлення і розповсюдження в 1966-1969 рр. книг М.Бердяєва "Витоки і зміст російського комунізму", В.Чорновола "Лихо з розуму", М.Джиласа "Новий клас" та інших.

З Москви від П.Литвинова надійшов екземпляр книги О.Солженіцина "В крузі першому", який поширювався серед української інтелігенції старшим викладачем Київського державного університету Віктором Боднарчуком

---

¹ ДА СБУ. - Спр. 68805. - ФП, т.2 - Арк. 288-290.

² Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 31; Українські юристи під судом КДБ: Мюнхен, 1968. - 107 с.

та інвалідом II групи Наталією Каразією з м.Колки Волинської області¹

Важливо підкреслити, якщо в 60-х рр. засобами самвидаву поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 70-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилася в 1969 р. і стала реалізовуватися ідея підготовки "Українського вісника", яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадавав один з ініціаторів випуску "Українського вісника" В.Чорновіл, праця українських правозахисників була аж ніяк не наслідуюванням "Хроніки текущих событий" або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань².

У підготовці і розповсюдженні 1-5 чисел "Українського вісника" під редакцією В.Чорновола найактивнішу участь брали М.Косів, Я.Кендзьор, О.Антонів, Л.Шереметьєва, С.Гулик, Я.Дашкевич, З.Франко, В.Мороз, І.Світличний, В.Лісовий, М.Плахотнюк, З.Антонюк та інші. Як твердить Г.Касьянов, "УВ" мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах тощо³.

Аналізуючи тематику "Українського вісника", слід відзначити її різнобічність. Так, часопис друкував на своїх сторінках і літературні твори, і полемічні нариси, і хроніку українського правозахисного руху.

---

¹ ДА СБУ.-Спр. 58114.-ФП, т.1.-Арк.1-2,11,27,73,142; т.2.-Арк. 106-107;т.3.-Арк.391

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 11.

Цікаво, що на титульній сторінці "Українського вісника" було вміщено застереження "Легальне позацензурне видання". Над цим не раз кепкував С.Хмара, який з іронією запитував: "Цікаво, де б опинився редактор "легального видання", якби КДБ знав хто і де його укладає?"¹.

На жаль, ці питання для КДБ не довго залишалися без відповіді. В 1972 р. головного редактора "Українського вісника" В.Чорновола було заарештовано. Вже без нього 5-е число журналу підготували і розповсюдили Михайло Косів та Ярослав Кендзьор. Однак пізніше, з метою конспірації й вони були змушені призупинити видання часопису.

Невдовзі редакція "УВ" перемістилася зі Львова до Києва. Тут складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Євген Пронюк, Василь Лісовий, студент філологічного факультету КДУ Василь Овсієнко.

За короткий час вони підготували до друку такі матеріали: "Замість останнього слова" В.Мороза, "Громадянина слідчому В.Даниленку" Б.Ковгара, інформацію про арешти українських інакодумців, зібрану серед їх родичів. Тиражування чергового числа журналу взяла на себе студентка факультету журналістики Київського університету Раїса Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників "УВ". Останні розповсюджувались Василем Овсієнком, в першу чергу, серед студентів Київського університету².

Характерно, що навіть з ізоляцією групи Є.Пронюка-В.Лісового органами КДБ робота над "Українським

---

¹ Хмара С. Сьогодні про минуле. Львів, 1993.-С. 112.

² ДА СБУ.-Сар. 69308-ФП, т. 15.-Арк. 146; т. 16.-Арк. 148, 258, 280, 296-297; т. 26.-Арк. 64.

вісником" не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрали на себе лікар Степан Хмара, художник-реставратор Василь Карабін, науковець Олесь Шевченко та інженер Віталій Шевченко, які включили до часопису (№ 7-8) ряд статей щодо переслідувань української інтелігенції, знищення пам'яток національної історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала об'ємна праця самого С.Хмари (під псевдонімом М.Сагайдак) "Етноцид українців в СРСР", просякнута глибокою стурбованістю за всю подальшу долю українського народу.

Згадану ініціативною групою було підготовлено також і наступне число журналу. Однак, внаслідок дій провокатора Іриня Будного, його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області¹.

Незважаючи на виняткові складнощі, певні невдачі, видання "Українського вісника" стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги.

Як справедливо відзначає Г.Касьянов, внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень².

До речі, такої ж думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. 21 грудня 1970 р. голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що "...на базі виготовлення і розповсюдження "самвидавської" літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення щось на

¹ Архів СБУ в Львівській обл.-Спр. 57316, т. 2.-Арк. 2, 5, 131, 237;

² Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 119.

зразок опозиції"¹. Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів, Ю.Андропов назвав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. "В цих та інших містах, - зазначав він, - виявлено близько 300 осіб, які, називаючи себе "антисталіністами", "борцями за демократичні права", "учасниками демократичного руху" займаються виданням як окремих документів, так і збірників - "Хроніки текущих событий", "Вісника України"*, "Общественных проблем" тощо"².

Наведена головою КДБ СРСР кількість активних розповсюджувачів самвидаву викликає серйозні сумніви.

В даному випадку або ж йдеться лише про кількість притягнутих до відповідальності, або ж радянські спецслужби свідомо зменшували масштаби поширення позацензурної літератури. Зокрема, лише в Україні з 1967 р. по червень 1971 р. за антирадянську агітацію, "поширення наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад" було профіаковано понад 6 тисяч громадян³. Як свідчать документи, переважна їх більшість була тією чи іншою мірою пов'язана з самвидавом.

Масштаби поширення самвидаву засвідчили також операції органів КДБ, спрямовані проти осередків його виготовлення, зберігання та розповсюдження, здійснені в другій половині 60-70-х рр.

Зокрема, в 1965 р. такі осередки були викриті у Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську. Під час проведених обшуків вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувались

---

¹ РДАНИ.-Ф. 89, пер. 55, спр. 1.-Арк. 3.

* Йдеться про видання "Українського вісника".

² РДАНИ.-Ф. 89, пер. 55, спр. 1.-Арк. 4.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 75.

для їх тиражування¹.

Як доводили оперативні та слідчі документи органів КДБ розповсюдженням самвидаву активно займалися лаборантка хімічного факультету КДУ Є.Кузнецова, старший інженер Українського науково-дослідного геолого-розвідувального інституту О.Мартиненко, інженер-геодезист Київоблпроекту І.Русин, студент Київського медичного інституту Я.Геврич, старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР, кандидат технічних наук М.Гринь, художник Київського драматичного театру ім.І.Франка, студент-заочник КДУ П.Моргун, літературний критик І.Світличний, художник Феодосійської фабрики іграшок М.Масютко, слюсар Львівського електролампового заводу, студент-заочник ЛДУ Іван Гель, модельєр-конструктор Львівського проектно-конструкторського інституту Я.Менкуш, старший інженер-психолог лабораторії психології і фізіології праці Львівського заводу автопогрузчиків М.Горинь, науковий співробітник Львівського музею українського мистецтва Б.Горинь, старший викладач ЛДУ М.Осадчий, архіваріус Львівського облдержархіву М.Зваричевська, бухгалтер обкому профспілки працівників "Деревліспрому" С.Батурин, завідуючий кабінетом франкознавства ЛДУ М.Косів, начальник будівельного сектору Львівського відділу інституту Центроспілки Г.Садовська, старший науковий співробітник Тернопільського краєзнавчого музею І.Герета, випускник Тернопільського музичного училища М.Чубатий, асистент Луцького педінституту Д.Іващенко, викладач Івано-Франківського педінституту В.Мороз, вчителі з Івано-Франківщини М.Озерний та В.Іванишин, художник Івано-Франківського художнього фонду

---

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп.24, спр. 6160. - Арк. 25-26.

П.Заливаха. Крім того, правоохоронні органи рекомендували звернути особливу увагу на групу осіб, причетних до мережі розповсюдження самвидаву. Серед них: літераторів І.Драча, Ю.Назаренка, Б.Антоненка-Давидовича, І.Немировича, Р.Доценко, Л.Мельник, Л.Кореневи-ча, С.Тельнюка, Л.Костенко, науковців АН України М.Гуць, Р.Юськіва, З.Франко, В.Завойського, В.Пеньковського, І.Ющука, О.Щирицю, В.Сазанського, художницю А.Горську та інших¹.

В 1965 р. в поле зору органів КДБ потрапили також київський письменник Валерій Шевчук та його брат Анатолій. Останній, працюючи лінотипістом Житомирської обласної друкарні намагався набрати на лінотипі та тиражувати відому у самвидаві статтю Є.Сверстюка "З приводу процесу над Погружальським"².

Починаючи з другої половини 60-х рр. постійно збирав і поширював у рукописних списках позацензурні праці інженер Івано-Франківської обласної газово-технічної інспекції Василь Долішній. Так, в 1968 р. він разом з товаришем В.Семаньківом переписали в учнівський зошит "Репортаж із заповідника імені Берії" В.Мороза, з яким пізніше знайомили своїх однодумців³.

"Самвидав" ледь не привів на лаву підсудних студентів Київського державного університету Богдана Уніата та Івана Балясного, які отримуючи у Києві нелегальні видання, розповсюджували їх в інших областях України⁴.

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 22-24.

² Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28834-П, т. 1.-Арк. 385.

³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 9375-П, т. 1.-Арк. 70-77, 189.

⁴ ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 5.-Арк. 214; Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 272.

Тиражування та розповсюдження "самвидаву" ставила за мету також група у складі Богдана Чабана, Ярослава Литвина, Степана Бедрила. В кінці 60-х рр. вона виготовила фотоплівки статті "Пам'яті героя" про самоспалення В.Макухи, "Репортажу із заповідника імені Берії" та інші, які регулярно переправлялися з Києва до Кам'яно-Бузького району Львівської області для виготовлення фотокопій¹.

На початку 70-х рр. органи КДБ змогли відзвітуватися виявленням кількох осередків виготовлення і розповсюдження самвидаву. Один з них - в Інституті літератури АН УРСР, був пов'язаний з діяльністю члена Спілки письменників України, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника Володимира Іванисенка. Разом із своєю дружиною він передруковував найбільш важливі документи, окремі позацензурні праці, знайомив з ними деяких колег по Інституту і Спілці².

Як пригадував І.Дзира, осередок розповсюдження самвидаву існував і в Інституті історії АН УРСР, причому позацензурною літературою цікавився один з провідних українських істориків член-кореспондент АН УРСР Ф.П.Шевченко.

15 грудня 1970 р. Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР інформував вище політичне керівництво республіки про виняткову зацікавленість самвидавом у колективі Вінницької обласної комсомольської газети "Комсомольське плем'я".

За його матеріалами старший літературний працівник Олександр Гетьман та літпрацівник Галина Стебновська, отримуючи "ідейно шкідливу літературу" з Москви, Дніпропетровської області, передруковували

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-28461, т. 1.-Арк. 2.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 41-42.

її у 4-5 примірниках, які давали для ознайомлення іншим журналістам області. Серед них: завідуючим відділами редакцій газети "Комсомольське плем'я" Анатолію Заблоцькому, Георгію Сенкевичу, літпрацівнику газети "Вінницька правда" Миколі Рябому, відповідальному секретарю Теплицької районної газети Аллі Ігнатюк¹.

В першій половині 70-х рр. активно займалася розповсюдженням самвидаву в Івано-Франківській області "городенківська група" у складі заступника голови Городенківської районної організації Товариства охорони природи Федора Вережака, відповідального секретаря цієї організації Миколи Гамуни, зчіплювача вагонів Городенківського цукрокомбінату Миколи Гуцула, а також будівельника з Чернівців Ролана Гайдука.

За допомогою фотоапарату "Зоркий-4", друкарської машинки вони розмножили екземпляри праць: М.Брайчевського "Приєднання чи воз'єднання?"; І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"; М.Джиласа "Новий клас", публіцистичних творів В.Мороза².

Більше десяти років, починаючи з 1961 р., займався розповсюдженням самвидаву вчитель іноземної мови Боярської вечірньої середньої школи робітничої молоді Іван Коваленко. Встановивши необхідні контакти, він регулярно отримував з Москви позацензурні праці, з якими знайомив своїх колег³.

З столиці колишнього СРСР отримував також екземпляри самвидаву старший лаборант фотолабораторії

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 48-49; Державний архів Вінницької обл.-Ф. 136, оп. 59, спр. 123.-Арк. 59-66.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. - Спр. П-37528, т.1. - Арк. 232-236; ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 25, спр. 1044. - Арк. 125-126.

Музею народної архітектури та побуту України Володимир Вилегжанін. Безпосередньо на робочому місці він розмножив фотоспособом ряд заборонених цензурою праць. Серед них - оригінальну розвідку Андрія Амальрика "Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?"¹.

Чимало клопоту завдавало правохоронним органам розповсюдження "Українського вісника". Його окремі примірники або фрагменти час від часу з'являлися в самих різних регіонах республіки. Як з'ясувалося поширенням "УВ" безпосередньо займалися Леонід Плющ, Зіновій Антонюк, Зіновія Франко, Микола Плахотнюк, Ніна Строкатова, Олекса Різників, Володимир Притика, Олександр Сергієнко, чимало інших добровільних помічників².

Важливо, що в досліджуваний період вдалося поступово, після серії невдач налагодити відповідні канали для переправлення позацензурних праць за кордон, а також встановити зв'язки для отримання необхідної літератури із зарубіжних країн.

Одним з перших спробував переправити позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням Іван Коляска.

Влітку 1965 р. за допомогою своїх співвітчизників С.Мацієвича і Д.Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України. Спроба ця виявилася невдалою.

Зібрані ним матеріали були вилучені на Київській та Московській (Шереметьєвській) митницях, а сам

¹ Архів УСБУ в Чернівецькій обл. - Спр. П-7302, т. 1. - Арк. 99.

І.Коляска за підривної діяльність проти Радянського Союзу був видворений за межі країни¹. Подібна доля спіткала і громадян США Хартсоу і Фея, громадянина ФРН - Лерхбаумера, громадянина Ізраїлю - Аксельрода та інших².

13 грудня 1965 р. ряд позацензурних праць: "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І.Дзюби, "З приводу процесу над Погружальським" Є.Сверстюка, листування В.Лобка з М.Рильським та ін. намагався вивезти за кордон науковий працівник Пряшівського університету, аспірант-заочник КДУ, член Комуністичної партії Чехословаччини, українець за походженням Микола Мушинка. Заховані під натільною білизною "ідейно шкідливі документи" були вилучені при митному догляді на залізничній станції Чоп³.

Там же, 3 липня 1967 р., при виїзді з СРСР в Чехословаччину, рукописи та машинописні тексти статей, літературні твори та фотографії були вилучені у громадянки Чехословаччини Ірини Генік-Березовської. А дещо пізніше, 31 січня 1968 р., фотоплівка з "Репортажем із заповідника імені Берії" була знайдена і відібрана у наукових співробітниць Інституту мовознавства Чехословацької академії наук Єви Покорної та Власти Червеної⁴.

Не зміг досягти поставленої мети і підданий Бельгії, студент Лювєнського католицького університету, секретар головної управи Українського допомогового комітету по Бельгії Ярослав Добош. 5 січня 1972 р. під

---

¹ ДА СБУ.-Спр. 6805, т. 8.-Арк. 203; т. 18.-Арк. 40-41.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5991.-Арк. 129.

³ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 3.-Арк. 130; спр. 68805-ФП, т. 7.-Арк. 158-159.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 13-17; 44-49; спр. 65. - Арк. 31..

час обшуку на прикордонній станції Чоп у нього були вилучені фотоплівка з роботою С.Караванського "Словник українських рим", фотокартки В.Мороза, В.Стуса та інші матеріали¹.

Більш успішною виявилась місія студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини Ганни Коцурової. За допомогою Валерія Шевчука, Івана Світличного, Леоніда Селезненка, Миколи Плахотнюка, Зіновія Антонюка та інших в кінці 60-х - на початку 70-х рр. їй вдалося вивезти до Чехословаччини фотоплівки з творами Є.Сверстюка "Собор у риштуванні", М.Осадчого "Більмо", поетичні збірки Ігоря Калининця та Василя Стуса, окремі числа "Українського вісника" та ін. Вивезені нелегальним шляхом фотоплівки з Чехословаччини через викладача Пряшівського університету Павла Мурашка переправлялися в інші європейські країни, де надавалися в розпорядження видавництв, редакцій газет і журналів, радіо і телебачення.

Активність Ганни Коцурової не залишилась непоміченою як для радянських, так і чехословацьких спецслужб. В 1972 р. її було заарештовано на території Чехословаччини. Лише вагітність врятувала Г.Коцурову від відбуття суворого покарання².

Очевидно, що наведені нами приклади не вичерпують всіх успішних і безуспішних спроб вивезти позацензурну літературу за межі СРСР. Навіть сьогодні, залишається загадкою публікація за кордоном цілого ряду широковідомих праць. Останнє твердження підкріплює також доповідна записка відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-11547, т. 1.-Арк. 312, 316.

² Там само. -Спр. П-23335, т. 4.-Арк. 207; т. 5.-Арк. 19-21; т. 7.-Арк. 287; ДА СБУ.-Спр. 68805, т. 1.-Арк. 321.

КПУ, з якої довідуємось про те, що лише на кінець 60-х рр. з України було вивезено і опубліковано на Заході близько 30 антирадянських рукописів¹.

Отже переважна більшість каналів залишалася непідконтрольною для радянських спецслужб.

Не піддавалося також повному контролю і ввезення "націоналістичної літератури" із-за кордону. Як повідомляв ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П.Шелест в 1964 р. було вилучено понад 200 екземплярів тисяч газет, журналів, брошур, листівок, іншої літератури видрукованої за кордоном². Якщо ж врахувати ремствування начальника військ Західного прикордонного округу КДБ при РМ СРСР Іванова та начальника політвідділу цього ж округу Козлова щодо відсутності у прикордонників необхідних сил для проведення "чекістських операцій", різкого послаблення охорони кордонів в ряді суміжних країн, то можна припустити, що вилучалася далеко не вся література, яка спрямовувалася в Україну³.

Широке розповсюдження самвидаву підштовхнуло вище політичне керівництво СРСР та УРСР до розробки спеціальних заходів "по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів", схвалених постановами ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.)⁴. Однак, незважаючи на свою жорсткість, вони не мали реального впливу на ситуацію, оскільки і в 70-х, і в першій половині 80-х рр. в доповідних Комітету держбезпеки СРСР Україна називалася як одна з найбільш неблагонадійних в цьому плані республік⁵.

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 30-31.

² Там само. - Оп.24, спр. 5991. - Арк. 117.

² Там само. - Оп. 25, спр. 65.-Арк. 41-46.

³ РДАНИ.-Ф. 89, пер. 46, спр. 35.-Арк. 1-5; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1024.-Арк. 68-70.

⁵ Там само.-Пер.55,спр.1.-Арк. 1-6; пер. 51,спр.10.-Арк. 1-2; спр. 13.-Арк. 1-3

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, самвидав в 60-80-х рр. залишався помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації і взаєморозумінню національно-патріотичних сил.

Одним з важливих шляхів національного піднесення, самоусвідомлення народу залишалася і та велика та багатогранна культурницька й просвітницька діяльність, яку протиставляли процесу русифікації України кращі представники української інтелігенції. Боротьба за рідну мову, культуру, повернення народу незаслужено забутих імен завжди залишалася тією непримиримою ареною, на якій кувалися політичні погляди і програми, загартовувався і мужнів авангард національного руху.

Піднесення культурницької діяльності української інтелігенції спостерігається вже в другій половині 50-х рр. Вона супроводжувалась народженням цілого ряду об'єднань, гуртків, літературно-мистецьких формувань в різних регіонах республіки. Ініціатором їх створення ставала здебільшого літературно-мистецька молодь, чия свідомість була найбільш сприятливою до нових демократичних процесів, покликаних до життя курсом десталінізації радянського суспільства. Характерно, що саме творча молодь власне і склала основу руху шістдесятників, який помітно вплинув на світогляд цілого покоління.

Яскравим і своєрідним явищем зазначеного періоду, стало створення клубів творчої молоді, котрі перетворились у справжні осередки духовності і культури. Один з перших таких клубів - "Сучасник" - виник у Києві наприкінці 1959 р. Багато особистих зусиль для налагодження діяльності Клубу доклали його голова - молодий талановитий режисер Лесь Танюк, митці нового покоління Людмила Семикіна, Галина Севрук, Віктор Зарецький,

Алла Горська, Ераст Біляшівський, філологи Надія Світлична та багато інших. Своїм досвідом клуб творчої молоді підтримало чимало представників української інтелігенції старшого покоління. Серед них: архітектор Григорій Логвин, письменники Борис Антоненко-Давидович, Григорій Кочур, Максим Рильський, Микола Бажан та ін.¹

Як довідуємось з документальних матеріалів клуб "Сучасник" відвідувала молодь самих різноманітних верств. Постійну аудиторію складали декілька сот чоловік, хоча цілий ряд заходів збирав і значно більше осіб.

Важливо, що діяльність київського клубу виходила далеко за межі кімнати № 13 Жовтневого палацу культури, де розташувався його актив, і навіть одного з найбільших залів столиці України. Члени "КТМ" йшли безпосередньо в студентські аудиторії, трудові колективи, шукали і знаходили своїх однодумців. Так, за участю "Сучасника" 23 березня 1963 р. в актовому залі медичного інституту ім.О.Богомольця був проведений вечір поезії, на якому звучало слово Василя Симоненка, Ірини Жиленко, Миколи Вінграновського, Миколи Сингаївського, Миколи Холодного, Віталія Коротича. Через кілька місяців - 23 грудня 1963 р. молоді українські поети знову зібралися в цьому ж залі, але щоб вшанувати дев'ятини з дня смерті Василя Симоненка².

Своєрідним викликом системі стало проведення "Сучасником" вечора пам'яті драматурга Миколи Куліша, оголошеного в 30-ті рр. "ворогом народу" і до початку 60-х рр. офіційно не реабілітованого. Завдяки ентузіастам для киян також вперше зазвучало ім'я видатного новатора

---

¹ Танюк Л. Без культури нас нема...//Дніпро.-1991.-№ 6.-С. 67; Зарецький В. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етно-культурному просторі СРСР//Сучасність.-1995.-№ 4.-С. 124.

² НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка "ПСХ".-Арк. 108.

української сцени Леся Курбаса, чиє коротке талановите життя обірвалося на Соловках.

Діяльність клубу творчої молоді викликало не просто занепокоєння, а й відверте роздратування владних структур.

Предметом спеціального розгляду ЦК Компартії України став вечір, присвячений 150-річчю з дня смерті Лесі Українки, організований радою "Сучасника" разом з дирекцією Київської філармонії та Українським театральним товариством 31 липня 1963 р. у Першотравневому парку Києва. Така реакція вищого політичного керівництва пояснювалася тим, що згаданий захід не був санкціонований Київським міськкомом партії і проходив за програмою, яка значно відрізнялася від інших офіційних заходів.

Виступаючи на підмостках Першотравневої естради, доповідач І.Дзюба, звернувшись до творчості великої поетеси, зумів розкрити всю трагедію українського народу, який протягом віків втрачав рідну мову, відлучався від джерел національної культури і, як наслідок, позбувався власної ментальності. Глибока біль за свій народ звучала також у виступах актриси Укрконцерту Тетяни Цимбал, старшого наукового співробітника Інституту літератури АН України Михайлини Коцюбинської, літераторів Івана Драча, Станіслава Тельнюка, Миколи Вінграновського, Юрія Назаренка, Ірини Жиленко¹.

В доробку київського клубу творчої молоді також і започаткування вечорів пам'яті Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, і реальні кроки по відродженню краєзнавства. Так, до глибин народної культури привернула краєзнавча експедиція, проведена активом "Сучасника" весною 1963 р. під керівництвом Г.Логвина. Подорожуючи за маршрутом

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5653.-Арк. 26-29.

Житомир-Новоград-Волинський-Острог-Кременець - Почаїв - Тернопіль - Кам'янець - Подільський - Хотин - Хмельницький учасники експедиції з'ясовували стан пам'яток історії та культури, вступали в дискусії з молоддю згаданих населених пунктів¹.

Цілком очевидно, що подібні форми роботи клубу аж ніяк не вкладалися у визначені схеми, не відповідали тим ідеологічним вимогам, які висувалися перед ним як партійним керівництвом, так і безпосереднім куратором - комсомолом. Незважаючи на відсутність будь-якого серйозного приводу, клуб творчої молоді "Сучасник" весною 1964 р. було розпущено, а його найактивніші члени потрапили до "чорних списків" правоохоронних органів.

Клуби творчої молоді діяли і в інших великих культурних центрах України. Зокрема, у Львові активно і цілеспрямовано працював молодіжний клуб "Пролісок", очолюваний Михайлом Косівом. Широку громадську увагу привернув проведений "Проліском" в другій половині березня 1964 р. з ініціативи Михайла Гориня, Мирослави Зваричевської, вечір, присвячений 150-річчю з дня народження Великого Кобзаря. Хоча сценарій заходу був взятий з офіційних джерел, його організатори зуміли створити в ході проведення вечора таку атмосферу, яка змусила присутніх не лише замислитись про причини особистої трагедії генія в умовах російського самодержавства, а й провести певні аналогії з становищем України у складі радянської імперії².

З погляду на ідейну спрямованість роботи львівського клубу творчої молоді всю його подальшу долю не важко було передбачити. Засідання "Проліску" були

---

¹ НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка "ПСХ".-Арк. 111.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-26984, т. 2.-Арк. 109.

припинені, а його організатори мали тривалі неприємні розмови у львівському обкомі комсомолу, в органах КДБ.

Ліквідувавши клуби творчої молоді, які піддавалися хоча б якомусь контролю, владні структури з великим запізненням зрозуміли свою помилку, оскільки молодіжні об'єднання продовжували діяти в неформальній обстановці. Так, не розпрощався з своїми задумами актив київського клубу творчої молоді. Іваном Світличним разом з Іваном Дзюбою в робітничих гуртожитках проводились літературні вечори, в майстерні художниці Алли Горської та на приватних квартирах читались лекції з естетики та історії культури, безпосередньо на філфаці КДУ організовувались зустрічі з молоддю¹.

Як ці, так і інші заходи були досить багатолюдними. Зокрема, на вечір, присвячений творчій індивідуальності Олександра Довженка, проведений в листопаді 1964 р. в майстерні Алли Горської, зібралося близько 50 осіб, які з великим інтересом заслухали виступи Дмитра Павличка, Євгена Сверстюка, Івана Драча².

Глибоким змістом був сповнений вечір пам'яті Т.Г.Шевченка, який проходив на квартирі Романа Корогодського. Своїми думками щодо творчості поета обмінялися Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська, Леонід Плющ³.

Отже, літературно-мистецькі вечори, зустрічі, мандрівки у різні регіони України продовжували об'єднувати київську молодь, яка вже не могла та й не хотіла рухатись шляхами, протореними радянськими ідеологами.

Об'єктивно осмислити минуле і новітню історію

¹ ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 4.-Арк. 138, 148.

² Там само.-т. 6.-Арк. 8.

³ Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 109-110.

України, розібратися в пекучих проблемах її розвитку прагнули учасники неформального гуртка, утвореного за участю студентів та викладачів львівських вищих учбових закладів, вчителів, інженерно-технічних працівників та ін. Збираючись на квартирах викладача англійської мови Львівської консерваторії Роксолани Минко та наукового співробітника Інституту переливання крові Всеволода Байдака, вони жваво обговорювали місце і роль в історії України таких непересічних постатей як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, розкривали для себе сторінки подвигу українських січових стрільців, обмінювались матеріалами, пов'язаними з діяльністю ОУН-УПА¹.

Глибоке зацікавлення причинами, що призвели до занепаду української мови та культури виявили члени неформального молодіжного об'єднання з м.Тернополя, згуртовані навколо завідувача відділом місцевого краєзнавчого музею Ігоря Герети та студента музучилища Методія Чубатого. На своїх зустрічах гуртківці знайомились з самвидавом, призабутими науковими та літературними працями, виконували вилучені з репертуару радянських митців пісні: "Червона калина", "Гей, там на горі Січ іде" та ін².

Аналогічні клуби, об'єднання, гуртки існували також в інших містах України. У Харкові, наприклад, інженер Харківпромбудпроекту Ігор Кравцов прагнув створити цілу мережу гуртків для вивчення української мови та історії України, залучивши до цієї справи найбільш висококваліфікованих викладачів вищих учбових закладів, діячів культури тощо³.

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-26250, т. 1.-Арк. 9; т. 2.-Арк. 329-331.

² Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 27-28, 52 зв., 119 зв., 160 зв.

³ Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034140-ФП, т. 1.-Арк. 100.

Значення клубів, гуртків, неформальних об'єднань, які діяли на теренах України в 60-х рр. важко переоцінити. За змістом і напрямком своєї роботи вони пробуджували у молоді інтерес до власної історії та культури, формували високу громадянську позицію, підносили її до рівня активних учасників процесу українського національного відродження.

На непересічну роль згаданих об'єднань звернула увагу Надія Світлична, зазначивши, що вони мали виняткове значення не лише в житті шістдесятників, а й закладали підмурки передової суспільно-політичної думки, які реально впливають на життя України в умовах сьогодення¹.

Незважаючи на негативне ставлення владних структур, неформальні об'єднання, гуртки існували і в наступні роки. Один з них - що об'єднував донецьку і краматорську молодь, гуртувався навколо Олекси Тихого, Григорія Гребенюка, Михайла Саби, Євгена Рашика.

Характерно, що учасники згаданого об'єднання не лише обговорювали мовно-культурні питання, а й всіляко прагнули пропагувати свої погляди через засоби масової інформації.

Так, Олекса Тихий уклав добірку документів і матеріалів про стан вивчення і викладання української мови, який намагався опублікувати через Донецький інститут удосконалення вчителів. А Григорій Гребенюк, підготувавши полемічну статтю "Російська чи давньоукраїнська?", всіляко проштовхував її на сторінки "Літературної України"².

Серйозне невдоволення висвітленням минулого України стало причиною виникнення у квітні 1972 р. гуртка для

---

¹ Як не зігнешся, то не зігнуть. Інтерв'ю з Надією Світличною//Україна.-1990.-№ 12.-С. 5.

² Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 31729-ФП, т. 1.-Арк. 31-33, 62.

поглибленого вивчення національної історії на історичному факультеті Львівського державного університету. В своїх рефератах, доповідях, самостійних дослідженнях студенти Слука, Філонов, Кожан, Кузовик, Сварник прагнули розкрити основні етапи національно-визвольного руху, опанувати тему: "Розстріляне відродження 20-30-х рр.", ознайомитись з спадщиною М.Костомарова, М.Грушевського та ін.¹

Знаменно, що гуртки та об'єднання виникали не лише у великих культурних та наукових центрах, а й в селищах, селах. Причому знижувався й вік учасників таких гуртків. Так, учні 7-8 класів Мильчицької восьмирічної школи Городоцького району Львівської області створили гурток, який у офіційних довідках характеризувався не інакше як "шкільна націоналістична організація". Одягаючись у спеціально виготовлені національні костюми, одяг вояків УПА, школярі йшли по селам і розповідали своїм землякам про справжню мету боротьби активних учасників визвольних змагань 40 - першої половини 50-х рр., загибель кращих синів українського народу².

Прагненням прилучитися до глибин національної історії та культури, усвідомленням необхідності широкої пропаганди багатовікової народної спадщини серед широких верств населення обумовлена участь представників національно свідомої інтелігенції, студентства, робітництва, селянства в діяльності різноманітних етнографічних, музичних колективів, хорів, культурницьких товариств та організацій, самодіяльних музеїв тощо. В першій половині 60-х рр. широкого розголосу набула концертна діяльність утвореного восени 1961 р. при Київській консерваторії самодіяльного

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22586, т. 4.-Арк. 86.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1044.-Арк. 128.

хору "Жайворонок". Основу колективу, яким керували Борис Рябокляч, Вадим Смогитель, Володимир Завойський, склали студенти київських вузів, які вбачали своє високе призначення в популяризації української пісні у найвіддаленіших куточках України. Так народилася ідея саме ман-дрівного хору, готового виступати за будь-яких умов в містах і селах республіки.

В процесі свого становлення хор здійснив кілька "мандрівок" по Україні, відвідавши з концертами Ржищів, Трахтемирів, Канів, Черкаси, інші населені пункти¹. Очевидно, що хоролий колектив, який не дуже зважав на "поради" та "побажання органів культури, самостійно формував і виконував самотутній репертуар, тісно спілкувався з слухачами, довго проіснувати не міг. До того ж учасникам "Жайворонку" дорікали за інтерес до самвидаву, який передавався серед хористів з рук в руки².

Не менше клопоту завдавав владним структурам і відповідним правоохоронним органам інший самодіяльний етнографічний хор "Гомін", заснований у Києві в 1969 р. мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Ященком. Об'єднані в цьому колективі любителі народної пісні, - як визнавав сам Л.Ященко, - поставили своїм завданням відродити народні звичаї та свята, веснянки, купальські розваги, колядки, щедрівки, весільну обрядовість та ін. Хоча колектив зароджувався стихійно і базувався виключно на ентузіазмі самих учасників, його підтримала наукова і творча молодь, студенти київських вузів. Юнаки і дівчата самі дбали

¹ ДА СБУ.-Спр. 6778-ФП, т. 3.-Арк. 209; Зарецький О. Вказ. праця.-С. 124; Русин І. На Володимирській, 33//Зона - 1993.-№ 5.-С. 221-222.

² Там само.-Спр. 68007-ФП, т. 3.-Арк. 54, 170; т. 4.-Арк. 142; Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 209.

про народне вбрання до свят, художнє оформлення виступів¹.

Проаналізувавши склад "Гомону", можна твердити, що в ньому були представлені самі широкі верстви населення Києва: представники різноманітних установ та організацій, трудових колективів, творчих спілок. Серед них - інститутів Академії наук України, Української сільськогосподарської академії, Київського університету, Київського інституту іноземних мов, Київського політехнічного інституту, заводів "Більшовик", "Комуніст", "ім.Артема", "ім.Дзержинського", ряду видавництв, середніх та спеціальних учбових закладів, шкіл, музеїв. В процентному співвідношенні: наукова, творча, технічна інтелігенція складала 69%, студентство - 20%, робітники - 11%. Таким чином, за своїм представництвом і кількістю учасників ансамбль "Гомін" міг вважатися одним з найважливіших осередків відродження української культури не лише Києва, а й України в цілому².

На відміну від інших подібних колективів "Гомін" відрізнявся тим, що не готував звичайних концертів для сцени, а виходив з веснянками чи купальськими піснями на природу в органічне для таких творів середовище. Часто до ансамблю приєднувались групи гуляючих і тоді його виступи виливались у яскраві народні гуляння. Широка популярність згаданого колективу, глибоко народний характер його заходів стали перепорою для подальшої діяльності ентузіастів.

Останніх, здебільшого в офіційних документах, представляли як "купку українських націоналістів", що сіють

---

¹ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 14.-Арк. 120; Ященко Л. Відроджуємо у собі себе//Україна.-1990.-№ 15.-С. 6-7.

² Український вісник.-1972 (Берез.) Вип. 6 (Париж; Балтимор, 1972).-С. 130.

своїми виступами міжнародну ворожнечу. Партком факультету журналістики КДУ прямо називав "Гомін" підпільною організацією¹.

Політичне керівництво та підпорядковані їм підрозділи спецслужб робили все можливе, щоб припинити діяльність хору, дискредитувати його в очах громадськості. "Український вісник" нарахував близько 40 випадків, коли учасники хору зазнавали переслідувань по місцю роботи, навчання, в партійному і комсомольському порядку. З членів Спілки композиторів України був виключений і керівник колективу Леопольд Яценко².

Збентежений таким перебігом подій, в своїй заяві на ім'я голови ревізійної комісії Спілки М.Михайлова, він писав: "Мені ніхто не доручав організувати хор і влаштовувати народні свята. Це я робив за власним бажанням на громадських засадах, розуміючи це як свій обов'язок перед рідним народом та його культурою. Хтось, можливо, після мене зробить краще. справа нова й нелегка, не обійшлося, мабуть і без помилок.

Та якщо я не заслужив за свою працю нічого іншого, крім виключення з Спілки композиторів, це дуже сумно. Виходить, що й уся справа, яку я робив, також нічого не варта, крім осуду. В крайньому разі нашому керівництву вона не потрібна"³.

Такою ж "непотрібною" виявилася і та справа, яку робив протягом усього життя талановитий скульптор, музейник, невтомний збирач національних скарбів Іван

¹ Український вісник.-1972 (Берез.) Вип. 6 (Париж,;Балтимор, 1972).-С. 129-130.

² Український вісник. - 1972 (Берез.) Вип.6(Париж; Балтимор, 1972). -С. 130; Ясиновський В. Дивак//Дніпро.-1991.-№ 6.-С. 108-115; Яценко Л. Відроджуємо в собі себе//Україна.-1990.-№ 15.-С. 6-7.

³ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 14.-Арк. 127.

Гончар, хоча зібрана ним на громадських засадах колекція унікальних етнографічних експонатів не поступалася за своєю цінністю збіркам ряду провідних державних музеїв.

Голова Комітету держбезпеки при РМ УРСР В.Нікітченко неодноразово повідомляв ЦК КП України, Раду Міністрів УРСР, Міністерство культури республіки, Спілку художників про те, що "приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І.Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів"¹.

Від І.Гончара вимагали передати збірку до державних музеїв, погрожували, однак він не зрадив справі, якій присвятив усе своє життя. Більше того, забуваючи про "обережність" скульптор не раз встрявав у справи, які викликали невдоволення вищого політичного керівництва. Йдеться про його громадянські вчинки, пов'язані з відновленням церков Вижниця Вижницького району Чернівецької області, с.Охлопів Горохівського району Волинської області, спорудженням і відкриттям в травні 1965 р. пам'ятника Т.Шевченку в с.Шешори Косівського району Івано-Франківської області.

За подібну зухвалість секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань А.Скаба доручив своєму апарату розібратися з "зарвавшимся" митцем².

Подвижницька діяльність І.Гончара стала причиною того, що навіть будь-яка згадка про нього та його

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 183.-Арк. 177.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5998.-Арк. 41-44; оп. 31, спр. 2403.- Арк. 141-143.

колекцію вважалася небажаною. Першу спробу пробити глуху стіну мовчання зробила Українська студія хронікально-документальних фільмів, знявши стрічку "Соната для художника". Однак, її поява на екрани викликала рішуче заперечення Київського обласного комітету партії в особі його першого секретаря В.Цибулька.

"Фільм, що поставлений на Українській студії хронікально-документальних фільмів у 1967 р. режисером В.Шкуріним за сценарієм В.Костенка, - повідомляв ЦК КПУ керівник столичної партійної організації, - позбавлений чіткого класового підходу до оцінки і зображення явищ минулого, ідеалізує старовину, в своїй основі він містить розповідь про скульптора Івана Гончара, який допускає націоналістичні збочення, за що у свій час виключений з членів КПРС.

Головним об'єктом зображення у фільмі є приватне зібрання старовинних, переважно побутово-релігійного характеру цінностей, яке Іван Гончар на-магався використувати для поширення націоналістичних поглядів¹.

Бюро Київського обкому партії, розглянувши питання "Про кінофільм "Соната для художника", рекомендувала зняти стрічку з прокату, а всіх причетних до її створення і випуску на екран, притягнути до суворої партійної відповідальності.

Разом з тим, справа Івана Гончара пережила своїх гонителів, зросла до рівня виняткової державної ваги, стала одним з наріжних каменів у відродженні української національної культури.

Важливе і те, що вона знайшла своїх численних послідовників, які не дали піти у небуття багатьом цінним історико-культурним пам'яткам українського народу.

---

¹ ЦДАГО України. -Ф. 1, оп. 25, спр. 869.-Арк. 44-45.

30 березня 1972 р., повідомляючи ЦК КП України "про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів", перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Володимир Добрик звернув увагу на зростання кількості приватних (домашніх) бібліотек і музеїв, відірваних від державної структури, культурно-освітніх установ. Наприклад, колишній завідувач методичним кабінетом Надвірнянського райвно Скрипник на власний розсуд створив у селі Манява музей відомого галицького письменника Антіна Могильницького і організував його відвідування учнівською молоддю¹.

Своєрідний етнографічний музей з писанками, вишиванками, різьбленням створив у своїй хаті священник з с.Космач Косівського району Івано-Франківської області Василь Романюк (пізніше Патріарх Київський і всієї Руси-України Володимир). Слава про його зусилля, спрямовані на збереження матеріальної та духовної культури, розійшлася далеко за межами Прикарпаття.

Ближче познайомитись з В.Романюком виявили бажання письменники Б.Антоненко-Давидович, М.Осадчий, журналіст В.Чорновіл, історик В.Мороз, художники Г.Севрук та П.Заливаха. В кінці 60-х - на початку 70-х рр. вони не раз бували в його гостинній оселі, де до світанку читалися маловідомі вірші П.Тичини, В.Симоненка, співалися призабуті пісні, точилися розмови, які в повідомленнях органів держбезпеки характеризувалися як антирадянські².

Не отримувала схвалення з боку влади і діяльність асистента Донецького медичного інституту Івана Сука, який поставив собі за мету зібрати літературу, що б

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1305.-Арк. 131.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 10123-П, т. 1.-Арк. 29-30, 253.

висвітлювала всі сторони життя України від найдавніших часів до наших днів, надаючи особливу увагу виявленню видань, вилучених з ідеологічних міркувань з державних бібліотек республіки¹.

Наведені нами приклади яскраво підтверджують думку про те, що в різних прошарках українського суспільства були наявні сили, зорієнтовані на збереження національно-культурних цінностей, самобутніх народних традицій.

Заради справедливості потрібно зазначити, що завдання збереження української культурної спадщини і введення її в широкий обіг вирішувались не лише шляхом створення самодіяльних колективів, приватних музеїв, бібліотек, неформальних об'єднань. Національно свідомі сили використовували для цього також наявні в республіці офіційно зареєстровані громадські організації, державні культурно-освітні заклади, мистецькі колективи. Так, з утворенням в другій половині 60-х років Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, цілий ряд авторитетних наукових працівників, діячів культури, краєзнавців-аматорів взяли найактивнішу участь у формуванні його республіканського, обласних, міських та районних правлінь, відповідних секцій і комісій.

Активно співпрацювали з Товариством охорони пам'яток автор "Собору" Олесь Гончар, невтомний ентузіаст музейної справи Іван Гончар, історики Федір Шевченко, Михайло Брайчевський, Олена Апанович, Олена Компан, Олена Лугова, архітектор Григорій Логвин та багато інших. Завдяки зусиллям цих та інших патріотів української культури вдалося поставити на порядок денний питання спорудження меморіалу на

---

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32571-ПФ, т. 1.-Арк. 78.

о.Хортиця, увічнення пам'ятних місць з історії українського козацтва, музеєфікацію пам'яток Чигирин, Суботова та Холодного Яру, будівництва унікального етнографічного музею під відкритим небом поблизу м.Києва¹.

Подібне зацікавлення українською старовиною не могло пройти поза увагою вищого політичного керівництва. З жовтня 1972 р. політбюро ЦК КПУ, заслухавши питання про діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, визнало що в роботі цієї громадської організації "мають місце факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм в побуті і звичаях". Як вказувалось в постанові, вимагала поліпшення робота по підбору кадрів, оскільки "інколи сюди потрапляють люди сумнівної громадської репутації, іноді з ідейно нечіткими поглядами"².

Невдовзі, спеціально споряджена першим секретарем ЦК КПУ В.Щербицьким, комісія у складі В.Маланчука, О.Іващенко, С.Безклубенка відшукала серйозні "ідейно-організаційні та ідейно-політичні прорахунки" у діяльності Музею народної архітектури та побуту, яким опікувалось Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Як твердили члени комісії в своїй доповідній записці від 11 грудня 1972 р.: "В музеї порушуються принципи ідейно-художнього спрямування архітектурного комплексу, в організації добору та придбання експонатів мають місце прояви стихійності і самопливу, відсутні наукові критерії та підхід. Так, у розробленому проєкті експозиції Музею помітне замилювання патріархальною старовиною, серед зібраних речей мало

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 262.-Арк. 25-28; Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ).-Ф. 17, оп. 105, спр. 1955.-Арк. 32; спр. 1957.-Арк. 55.

² РДАСПІ.-Ф. 17, оп. 140, спр. 2195.-Арк. 10.

таких, які дають уявлення про класові протиріччя та соціальну нерівність в українському дореволюційному селі... У здійсненій роботі не передбачено змін, що відбулися у житті та побуті трудящих України за роки Радянської влади". Не обійшлося і без політичних ярликів, таких як "музей - ширма націоналістів-самвидавців"¹.

Ретельні кадрові чистки, проведені за постановою ЦК в організаціях Товариства охорони пам'яток, відштовхнули від нього значну частину наукової та творчої інтелігенції, краєзнавчого активу, змусила їх шукати інші шляхи для реалізації своїх планів та задумів.

Одним з таких шляхів стала пропаганда національної історії та культури під час своєї професійної діяльності. Останнє стосувалося, перш за все, викладачів вищих учбових закладів, вчителів, безпосередньо причетних до формування світоглядних переконань підростаючих поколінь. Відомий український історик Ярослав Дзира, усунений від наукової роботи за захоплення українськими літописами, іншими пам'ятками історичного минулого українського народу, пригадував наскільки велике враження на нього і його друзів справило спілкування з викладачами Київського університету Костем Ткаченком, Микитою Шаповалом, які не боялися висловлювати власний погляд на проблеми минулого і сучасного України².

Неординарністю підходів відзначалися лекції доцента філологічного факультету Київського держуніверситету Івана Бровка, який умів зацікавити студентів своїм предметом, прищепити їм любов до української літератури, мистецтва, української культури, в цілому

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 657.-Арк. 2-3.

² З виступу Ярослава Дзири на пам'ятному вечорі, присвяченому Івану Світличному. Липень, 1995 р.

піднести в них почуття національної гордості. Педагогічна діяльність І.Бровка, його постійні спілкування з студентами, зацікавили органи КДБ, що знайшли в цьому вияв антирадянської, націоналістичної позиції¹.

Аналогічну оцінку отримала самовіддана праця вчителя української мови і літератури Ріпнянської середньої школи Рожнятівського району Івано-Франківської області Михайла Озерного.

Його провина полягала в тому, що він зумів відійти від усталених, закостенілих навчальних програм і дав можливість своїм учням відчутти мелодику рідної мови, познайомитись з літературними творами, які протягом десятиріч не публікувалися в радянських виданнях. Не прощалися М.Озерному гострі дискусії з колегами щодо наслідків русифікації, сутності українського націоналізму тощо².

Як вільний обмін думок розумів навчальний процес асистент кафедри філософії Ужгородського державного університету Микола Бондар.

Згодом він писав: "Ми з студентами могли відкрито обговорювати всі питання, які нас цікавили. Я міг відкрито, чесно, стоячи за кафедрою, критикувати антиленінську політику КПРС..., підлу інтервенцію СРСР у Чехословаччині, діяльність партійної бюрократії, що порвала будь-який зв'язок з робітничим класом і нахабно зраджує інтереси народу...

Міг акцентувати увагу студентів на назрілу необхідність розв'язання антагоністичного протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами, яка все більше і більше починає лихоманити наше

---

¹ ДА СБУ.-Спр. 67643-ФП, т. 6.-Арк. 276-277, 287.

² Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1990 .-№ 7.-С. 87-99

сусільство..."¹ Після таких дискусій М.Бондаря було позбавлено роботи і відлучено від будь-якої викладацької діяльності.

Недовго провчителював в Рясненській восьмирічній школі Ємільчинського району та Білківській середній школі Коростенського району Житомирської області Дмитро Мазур. Причиною усунення його від викладання стали спроби дати об'єктивну оцінку ряду подій і явищ в історії України.

Зокрема, в розмові з учнями і вчителями Д.Мазур негативно оцінював акт 1654 року про приєднання України до Росії, твердив про штучний характер голоду 1932-1933 рр., вказував на відсутність в СРСР свободи совісті, називав "інтернаціональну місію" військ країн Варшавського договору у Чехословаччині 1968 р. "інтервенцією", "окупацією"². Останньою краплею стало самоправство вчителя щодо зміни теми ленінського уроку 1 вересня 1970 р. Замість рекомендованої - "Чергові завдання партії в галузі сільського господарства", він в присутності завуча школи розпочав з учнями розмову на тему "Ленін, Україна і українська мова"³. Як і у всіх попередніх випадках наслідки було не важко передбачити.

Вчитель історії школи - інтернату №20 м.Києва Володимир Ювченко та вчителька російської мови цього ж учбового закладу Маргарита Кусікова для розширення світогляду своїх учнів запропонували створити громадську бібліотеку "Наш дім", навколо якої згуртувалося 25 учнів 8-х класів. Актив бібліотеки крім офіційних радянських видань міг ознайомитись з поглядами І.Дзюби, конспектами

¹ ДА СБУ.-Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 169-170.

² Архів УСБУ в Житомирській обл. - Спр. 29792. - П, т.2. Арк.183-184; Абаза С. Уроки сільського вчителя//Старожитності. - 1993. - № 3-4. - С. 16-17.

³ Там само. - Т. 1. - Арк. 64

зарубіжних праць, прослухати магнітоплівки передач радіостанції "Свобода". Незважаючи на те, що "Наш дім" проіснував кілька місяців, до літа 1969 р., він залишив помітний слід в свідомості школярів. Так, вже після розгону учнівського об'єднання та покарання вчителів, метри від педагогіки жахалися від тверджень своїх вихованців, таких як, наприклад, заяв на уроках учня дев'ятого класу Максимчука про те, що "вибори - це наперед передбачена гра".

Спілкування з В.Ювченко визначило долю також Любові Середняк. Отримуючи від вчителя окремі позацензурні твори, вона згодом серйозно захопилася самвидавом, тиражувала "Хроніку текущих событий", статті та звернення академіка А.Сахарова, заборонені оповідання В.Некрасова тощо¹.

Позитивно оцінюючи культурно-просвітницький рух, розглядаючи його як одну з найбільш масових форм опору політиці русифікації, необхідно відзначити, що він залишався для багатьох своєрідним початковим етапом на шляху свідомої боротьби за самовизначення України, сприяв вихованню цілої плеяди борців, які, зневаживши небезпеку, пішли на відкриту конфронтацію з правлячим режимом. Подією виняткового значення, яка отримала широкий розголос в світі стала демонстрація протесту київських інакодумців 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі "Україна" на прем'єрі фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків". Оскільки ця акція вже знайшла своє широке висвітлення в науковій, науково-популярній літературі, на сторінках газет та журналів², вважали б за доцільне обмежитись свідченням директора кінотеатру "Україна"

¹ ДА СБУ. - Спр. 69267. - ФП., т.4. - Арк. 29 зв., 104 зв., 121, 124, 129

² Роженко М. Обов'язок пам'яті//Вітчизна.-1990.-№ 10.- С. 166; Унгурян О. Минута молчания длиною в 30 лет//Независимость.-1995.-3 сент.; Шилко А. Роковой сентябрь Васыля Стуса//Зеркало недели.-1995.-9 сент.

Федора Брайченка. Ось як запам'ятав він слова Івана Дзюби, який, взявши слово від глядачів, дав високу оцінку фільму, а потім заявив: "...Поряд з тим як ми відзначаємо знаменну подію, зараз стогнуть і плачуть матері України за своїми синами. Товариші, зараз йдуть арешти української інтелігенції, масові арешти молоді пройшли у Львові та Києві. Зараз повторюється 37 рік. Закликаю не допустити цієї ганьби. Ганьба уряду!"¹. Івана Дзюбу підтримав з залу Вячеслав Чорновіл, Василь Стус, Юрій Бадзьо, Михайлина Коцюбинська, Микола Роженко та інші.

Подібні демонстрації все частіше "порушували спокій" в столиці України, інших містах республіки. Зокрема, нелегкими виявились для партійних, радянських, правоохоронних органів Києва в другій половині 60-х - на початку 70-х рр. траурні шевченківські дні - 22 травня, коли заходи по вшануванню національного генія переростали в бурхливі політичні демонстрації. Серед їх активних учасників були лікар Микола Плахотнюк, художниця Алла Горська, літератори Іван Світличний, Василь Рубан, науковець Василь Лобко, артистка Тетяна Цимбал, пенсіонерка Оксана Мешко та інші².

Драматично проходили події, пов'язані з вшануванням Великого Кобзаря 22 травня 1968 р. Вже після завершення офіційних заходів по відкриттю фестивалю "Київська весна" за пропозицією студента медінституту Олесея Сергієнка в університетському парку залишилось близько 150 справжніх поборників української культури, щирі шанувальники поета, які майже до півночі читали шевченківські твори, співали українських пісень³.

¹ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 7.-Арк. 14.

² Дзира Я. Шевченківський травень у роки застою//Молодь України.-1990.-13 травня; Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 70-72; Рубан В. Київська школа//Молодь України.-1990.-2 груд.

³ ДА СБУ.-Спр. 63274-ФП, т. 1.-Арк. 345-347, 350.

Однією з центральних фігур на вшануванні пам'яті Великого Кобзаря 22 травня 1971 р. став Анатолій Лупиніс, який не криючись прочитав на мітингу свої вірші "Я бачив як безчестили матір..." та "Тарасе, батьку, підніми чоло..." З постаменту пам'ятника Т.Г.Шевченку звучали такі слова:

Мамо,
В лиху годину ти мене родила.
З ганьби та блуду плід свій зачала.
Бодай в утробі краще б задавила.
Бодай сама б ти краще не жила.
Згвалтована, одурена, розп'ята,
З відтятим язиком, опльованим чолом
Лежиш ти в пазурах коханця-ката
І Ворона, Могильника заклятого,
Улесливо зовеш ти, блуднице, орлом¹.

Як довідуємось з документальних матеріалів органів КДБ "антирадянських вихваток" можна було очікувати де і коли завгодно. Наприклад, вже згаданому нами викладачу Ужгородського університету Миколі Бондарю з гаслом "Ганьба злочинному керівництву КПРС!" вдалося на жовтневій демонстрації 1970 р. підійти до урядової трибуни. Про те, що штовхнуло його на такий крок довідуємось з листа М.Бондаря, направленою на адресу ЦК КПРС, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР 6 листопада 1970 р. "В житті людини, - писав він у вищеозначеному документі, - бувають моменти, коли їй стає моторошно, думаючи про сучасні події, жахається вчинкам, сповненим підлості і зла, що проходять на її очах. І вона відчуває тривогу, але ні в якому разі не за себе. Її жах - це не боягузство перед лицем небезпеки, прихованої в таких вчинках. Це усвідомлення того, що прямо, безпосередньо перед нею проходять ці події, а вона, вірогідно, зробила не

---

¹ ДА СБУ. - Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 7, 41-60.

все, щоб перешкодити їм, вірогідно не використала всі можливості, щоб виконати свій обов'язок".

Далі М.Бондар звинувачує вище політичне і державне керівництво країни в придушенні будь-яких паростків демократії, відсутності гласності, зневазі до особистості, переслідуванні інакодумства, створенні неефективних засад радянської економіки, проведенні жандармської зовнішньої політики¹.

Не дочекавшись демократичних змін, вийшов на вулицю 30 грудня 1978 р. і Віктор Монбланов. З плакатом на грудях "Свободу в'язням совісті", Біблією та кухлем з надписом "Допомога в'язням совісті" він пройшов Хрещатиком від вулиці Свердлова до площі Жовтневої революції. Спробував звернутися до перехожих, однак наряд міліції перешкодив такому спілкуванню. Марно робилися спроби представити В.Монбланова як психічно хворого. Навіть покладлива експертна комісія, очолювана професором С.Лівшицем, визнала його абсолютно здоровим², здатним усвідомлювати власні вчинки.

Не доводиться сумніватися щодо психічного здоров'я інших наших співвітчизників, які, прагнучи повернути увагу до проблем України, поклали на алтар боротьби найдорожче - власне життя.

5 листопада 1968 р., напередодні 51-ї річниці жовтневих подій, вищий акт самопожертви - самоспалення здійснив у Києві уродженець села Карів Сокальського району, що на Львівщині, Василь Макуха.

Обливши себе пальним, він звернувся з коротким словом до перехожих, в якому констатував, що Україна була й залишається колонією Росії, суцільно зрусіфікованою республікою, де під гаслом боротьби з націоналізмом нищиться національна мова, культура, за-

¹ ДА СБУ.-Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 7, 41-60.

² НА "Меморіалу".-Ф. 101, оп. 1, спр. 414.-Арк. 1.

непадають багатовікові народні традиції. Через хвилину з вигуком "Хай живе вільна Україна!" В.Макуха перетворився в суцільний палаючий смолоскип. Опіки виявилися смертельними і через три дні він прийняв мученицьку смерть. Характерно, що свій подвиг український патріот здійснив приблизно за два з половиною місяці до широко відомого в світі акту самопожертви чеського студента Яна Палаха¹.

10 лютого 1969 р. спробу самоспалення зробив уродженець і житель с.Осипенко Бердянського району Запорізької області Микола Бериславський. Лише втручання правоохоронних органів завадило йому здійснити свій намір. Під час затримання М.Бериславського були вилучені транспаранти, які він демонстрував перехожим, студентам і викладачам КДУ: "Свободу діячам української культури!", "Мова - це існування нації. Борітеся за законне право української мови!"

Як з'ясувалося на обраний шлях Микола Бериславський став не випадково. З дитинства захоплювався він творами свого видатного земляка Дмитра Яворницького, годинами міг розповідати про славні подвиги запорізьких козаків, скрупульозно відтворював одну за однією сторінки літопису рідного краю. Не останню роль відіграла дружба Миколи Бериславського з Володимиром Сіренком, відомим незалежністю своїх поглядів і думок².

21 січня 1978 р. пізньої ночі на Чернечій горі в м.Канєві, поблизу могили Великого Кобзаря, запалав смолоскипом Олекса Гірник з м.Калуша Івано-Франківської області. Мотиви свого вчинку він пояснював у розкиданих на території музею-заповідника численних листівках з

---

¹ Український вісник. 1971. Вип. 1. (Париж, Балтимор).- 1971.-С. 13; Слука М. Право на пам'ять//За вільну Україну.- 1992.-5 лист.

² ДА СБУ.-Спр. 70131-ФП, т. 1.-Арк. 7, 45, 117 зв.; Кучер М. Володимир Сіренко - 60//Літературна Україна.-1992.-16 січн.

словами: "Для поневоленого народу самостійна незалежна держава є необхідна для його розвитку", "Протест проти російської окупації на Україні"¹. Незважаючи на те, що органи КДБ намагалися всіляко приховати не лише справжні причини самоспалення українських патріотів, а й навіть сам факт їх здійснення, правда про згадані акти протесту долала "залізну завісу" і ставала надбанням світової громадськості, яскраво свідчила про готовність борців за державну незалежність України до найрішучих дій.

Необхідно відзначити, що вже в другій половині 50-х - на початку 60-х рр. в Україні існувало чимало прибічників ідеї внесення організаційних засад в український національний рух, ініціаторів створення організацій і осередків, готових очолити боротьбу заради майбутнього українського народу.

Останнє якнайкраще засвідчило неперервність українського національного руху, який міцно спирався на традиції УНР, опору інтелігенції та стихійних селянських виступів 20-30-х рр., тривалої і свідомої боротьби ОУН-УПА проти тоталітарних режимів в 40-х - першій половині 50-х рр.

Піднесенню українського національного руху, значною мірою сприяло здійснення вищим політичним керівництвом певних кроків по лібералізації країни. Повернення з в'язниць, таборів та заслання десятків тисяч активних учасників ОУН-УПА, членів їх сімей, незаконно депортованих в східні та північні райони країни, реабілітація численних представників української інтелігенції, засуджених в перші десятиріччя радянської влади певним чином посилили позиції національно-патріотичних сил.

---

¹ Іщенко М. ...Спалився Гірник Олекса з Калуша//Літературна Україна.-1992.-20 лют.

Не випадково, рапортуючи про викриття в Україні в другій половині 50-х рр. близько двохсот націоналістичних та антирадянських груп¹, Комітет державної безпеки при РМ УРСР в особі його голови В.Нікітченка, зазначав, що близько 20% заарештованих стало на "шлях злочину" під впливом колишніх учасників ОУН-УПА, а також буржуазно-націоналістичної літератури².

Наведена нами статистика, очевидно, потребує свого пояснення. Останнім часом не може не викликати стурбованості позиція деяких дослідників, які твердять про суцільну фабрикацію органами держбезпеки в другій половині 50-х рр. і дещо пізніше кримінальних справ на громадян, звинувачених в антирадянській діяльності. Керуючись благородними мотивами, вони прагнуть якнайшвидше реабілітувати багаточисленних наших співвітчизників. Однак, ствердження такої точки зору веде на практиці до заперечення наявності в Україні згуртованого і організованого національного руху. Наявні ж факти свідчать про протилежне. Архівні матеріали вищого політичного керівництва, колишніх спецслужб дають змогу простежити в досліджуваній період процес оформлення цілого ряду організацій та груп, які мали сталий склад, загальну або конкретну програму дій, інколи статут, стратегію і тактику боротьби, що залежали від цілого ряду чинників.

Аналізуючи програмні документи, а також матеріали, пов'язані з діяльністю окремих організацій та груп в другій половині 50-х - на початку 60-х рр., можна помітити їх певний радикалізм в питаннях тактики боротьби. Зокрема, домагаючись державної незалежності України, вони не виключали можливості застосування збройної сили, здійснення диверсійних та терористичних актів, нищення

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 85.-Арк. 248-249.

² Там само.-Оп. 51, спр. 2323.-Арк. 61.

радянської символіки тощо.

Так, група у складі військовослужбовця Степана Фуги, робітників Миколи Зіня, Олексія Пасічника, Івана Данилюка, що ставила за мету досягнення державної незалежності України, обрала для акції протесту дні святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. В ніч на 23 травня 1954 р. в місті Володимир-Волинському Волинської області її учасниками були пошкоджені 11 портретів керівників Комуністичної партії та радянського уряду, а також 6 державних прапорів СРСР. Як виявило слідство, згадана акція аж ніяк не являла собою якимось банальне хуліганство, оскільки ще вчорашні школярі підійшли до цього кроку цілком свідомо. Збираючись разом вони часто обговорювали становище УРСР у складі СРСР, розмірковували над долями загиблих за волю України, приходили до думки про необхідність створення власної незалежної держави, яка посіла б належне їй місце в світовій співдружності¹. Як і учасники вищезначеної організації були готові стати на шлях збройної боротьби з існуючим ладом і патріоти м.Шахтарська Сталінської області (зараз Донецька область). Утворивши в середині 50-х років підпільну молодіжну організацію "Боротьба за звільнення України"^{*}, випускники 10-го класу Іван Донченко (керівник організації), Іван Кривошеєнко, Олександр Аушев, Микола Дудінов та ін. не лише поширювали антирадянські листівки, плакати, заклики, шукали зв'язку з аналогічними підпільними групами з Західної України, а й порушували питання самозабезпечення зброєю шляхом нападу на працівників міліції².

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 3604.-Арк. 34-37.

^{*} В матеріалах слідства подані й інші назви згаданої організації "Боротьба за національну Україну", "Союз борців за національну Україну" тощо.

² Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32427-ПФ, т. 1.-Арк. 2, 23, 29, 74.

Близькою за програмними вимогами і тактикою боротьби до Донецької підпільної групи була "Українська націоналістична організація ім.С.Бандери" у складі Володимира Винярського, Адама Левицького, Михайла Сенюти, Мирона Хаврона (всього 10 осіб), яка діяла в с.Купичволя Нестерівського (зараз - Жовківський) району Львівської області з середини 1958 р. - по січень 1961 р. Своїми найближчими цілями група, що стояла на позиціях ОУН, вважала придбання та поширення національної символіки, обладнання схрону для виходу у глибоке підпілля, комплектування друкарні, активну протидію колгоспному ладу тощо. Восени 1960 р. в с.Боянець Львівської області одним з учасників організації Адамом Левицьким був здійснений диверсійний акт, внаслідок якого було спалено близько 12 тонн колгоспної соломи¹.

Суперечливе ставлення викликає діяльність т.з. Ходорівської групи, яка діяла в Ходорівському районі Львівської області в 1960-1961 рр. Її організатори - робітник цукрокомбінату Теодор Дронь, працівник райспоживспілки Федір Проців, пресовщик Львівського заводу газової апаратури Михайло Проців, охоронник цукрокомбінату Йосип Нагребний, інвалід II групи Михайло Ханас, помічник кіномеханіка Іван Щербицький, різнороб Володимир Капітоненко розглядали диверсійно-терористичні акції як єдино можливий засіб боротьби за незалежну Українську державу. Виходячи з цього вони не лише планували терористичні акти щодо колгоспних активістів, партійних та радянських працівників, знищення колгоспного майна, диверсії на залізниці, а й реально здійснили ряд підпалів на території району².

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55622, т. 3.-Арк. 203, 208.

² Там само.-Спр. 55627, т. 1.-Арк. 27-29, 108; т. 3.-Арк. 189; т. 10.-Арк. 226-233.

Більш логічною і послідовною, на наш погляд, була діяльність "Українського національного комітету", навколо якого в 1956-1961 рр. об'єднались Богдан Грицина, Іван Коваль, Володимир Гнот, Павло Климчак, Роман Гурний, Гнат Кузик, Олексій Менько, Олексій Зельман, Григорій Зельман, Микола Мельничук, Микола Машталер та ін. Останні хоча і не виключали можливості здійснення диверсійно-терористичних акцій, однак вважали їх далеко не першорядними.

"Український національний комітет" мав свою програму, статут, які також потребують критичних підходів. Зокрема, поділяючи програмні положення "УНК" щодо створення суверенної держави, не можна водночас погодитись з баченням мононаціонального характеру такої держави, яка б виключала співіснування всіх інших націй, що традиційно населяли Україну. Досить декларативно виглядають в програмі також вимоги щодо проведення аграрної та правової реформи. Констатуючи необхідність їх здійснення, програма не розкриває змісту згаданих перетворень.

Необхідно відзначити, що "Український національний комітет" мав достатньо високий рівень організації. Наприклад, його учасники сформували свої низові ланки (районні проводи) в Рава-Руському, Городоцькому, Новояричівському районах, власну касу, членські картки, псевдоніми. За конспірацію в "УНК" відповідала спеціально утворена "Служба безпеки". В перспективі організація планувала розгорнути підпільну друкарню, видавати газету "Робітниче слово", іншу антирадянську літературу¹.

Не виключала можливості застосування зброї

* Кримінальна справа порушена проти 20 осіб.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55371, т. 1.-Арк. 51, 179; т. 2.-Арк. 59-60; т. 13.-Арк. 33; т. 24.-Арк. 288-292.

підпільна група, створена в с.Золотники Тернопільської області фотографом місцевої райспоживспілки Євгеном Гогусем*, куди входили також вантажник колгоспу Петро Пундик, шофер Павло Палихата, муляр Тернопільського рембуду № 1 Володимир Куликовський, коваль Євстахій Грицишин. Однак конкретної діяльності вона провести так і не змогла, зупинившись на етапі вироблення програми майбутньої "Української національної партії". Надмірно захопившись вербуванням нових членів група втратила пильність і була викрита органами КДБ, проіснувавши ледь півроку, з другої половини 61 р. - до початку 1962 р¹.

Чимало зусиль для формування підпільної організації на засадах ОУН - УПА доклав Микола Моруняс. Повернувшись в 1960 р. в рідне село Буряківку Золіщицького району Тернопільської області з спецпоселення у Кемеровській області, він агітував ряд своїх земляків - Василя Букало, Володимира Кухарського, Йосипа Колесника та інших провести ряд акцій для оволодіння зброєю, налагодити зв'язки з прибічниками ОУН за кордоном, пропонував уважно слідкувати за настроями місцевого населення. З своїми планами М.Маруняс не розпрощався і під час служби в армії у м. Бердичеві Житомирської області. Разом з Дмитром Лусинчиним вони пропагували націоналістичні погляди серед військовослужбовців, що і послужило безпосередньою причиною арешту².

Із звіту Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР

---

* В ряді праць Ю.Курносова, Ю.Зайцева, Л.Алексєєвої керівником групи помилково називається Богдан Гогусь - брат Євгена Гогуса, що не відповідає дійсності, оскільки перший категорично відмовився брати участь в організації (Архів УСБУ по Тернопільській обл.-Спр. 12428-П, т. 1.-Арк. 11).

¹ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 12428-П, т. 1.-Арк. 2, 20, 246; т. 2.-Арк. 212, 269-273.

² Там само. - Спр. 13417 - п, т.4. - Арк. 154, 163.

за 1965 р., підписаного Володимиром Семичастним, довідуємось також про спроби робітника Івано-Франківського будівельного управління № 612 П. Угринова створити "Українське національно-демократичне об'єднання визволення" (УНДО). З цією метою він виготовив і розповсюдив в селах Спас та Погорілець Рожнятівського району листівки, в яких від імені "УНДО" закликав місцеве населення до боротьби проти радянської влади шляхом здійснення диверсій на підприємствах, в колгоспах, а також терористичних актів щодо партійно-радянських працівників¹.

Крайній радикалізм в тактиці боротьби був характерним для Антона Климащука з с. Полонка Луцького району Волинської області, що намагався на початку 80-х рр. створити підпільну націоналістичну організацію. Наприклад, на одному з зібрань обговорювалась навіть можливість захоплення літака в разі необхідності втечі за кордон.

За даними органів КДБ в "сфері впливу" А. Климащука перебувало близько 30 осіб, з яких 17 дали свою згоду на участь в організації².

Підпільні групи і об'єднання, які стояли на позиціях крайнього радикалізму, сповідували збройні методи боротьби з існуючим державним та суспільним ладом, створювались і в наступні роки. Однак, вже в кінці 50-х - на початку 60-х рр. поступово спостерігається перехід переважної більшості таких організацій до помірної тактики, яка включала в себе комплекс організаційної, пропагандистської роботи, спрямованої на піднесення національної самосвідомості українського народу, згуртування національно-патріотичних сил.

¹ РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 30.-Арк. 7; Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 9980-П, т. 3.-Арк. 187.

² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 2441. - Арк. 80-81.

Яскравим прикладом таких організацій може служити підпільна група "Об'єднання", яка діяла в другій половині 50-х р. під керівництвом Володимира Леонюка та Ярослава Гасюка.

Як пригадує Володимир Леонюк: "Наша концепція боротьби за незалежність передбачала перш за все роз'яснювальну працю, поширення вкрай потрібної інформації, від браку якої суспільство просто задихалося. Тому з перших же підпільних своїх кроків ми вдалися до заходів, спрямованих на придбання розмножувальної техніки, врешті - друкарні"¹.

"Об'єднання" виникло в м.Інта Комі АРСР з ініціативи колишніх політв'язнів, які не відмовились від ідеї створення незалежної Української держави. Вже скоро підпільна організація поширила свій вплив на Україну, сформувавши мережу кореспондентів для розповсюдження листівок, прокламацій та іншої літератури в Кіровоградській, Полтавській, Рівненській, Львівській областях.

Наявність друкарні, складеної неймовірними зусиллями Василя Бучковського дозволяла виготовляти достатньо великі тиражі листівок. Так, лише в 1956 р. на Кіровоградщину було направлено близько 700 листівок, в жовтні 1957 р. на Київщину було надіслано 1200 листівок².

Характерно, що "Об'єднання" не обмежувалось виготовленням та розповсюдженням листівок. На основі власних, схвалених усіма членами, програми та статуту, вони проводили безпосередньо в таборах різні семінари, на яких зачитувалися доповіді і реферати, присвячені найбільш важливим питанням історії та того-

---

¹ Леонюк В. На прю стає об'єднання//Зона.-1994.-№ 6.-С. 169-170.

² ДА СБУ.-Спр. 68861-ФП, т. 1.-Арк. 2.

часного стану України¹.

На проведення роз'яснювальної роботи щодо цілей і завдань ОУН були націлені члени Організації українських націоналістів Петро Струс та Василь Пагашевський, які повернулися на Тернопільщину після відбуття покарання восени 1956 р.²

Пропагандистську діяльність вважала наріжним каменем своєї роботи підпільна група з 13 чоловік, яка виникла в м.Мелітополі Запорізької області. Лише в 1960-1961 рр. вона сім разів розповсюджувала антирадянські листівки, виготовлені за допомогою саморобного кліше³.

Необхідно визнати, що далеко не завжди органам КДБ вдавалося виявити осередки виготовлення та розповсюдження антирадянської літератури. Так, незважаючи на те, що в 1961 р. у Харкові працювала група найдосвідченіших оперативних працівників КДБ при РМ СРСР, так і не вдалося з'ясувати авторства листівки, підписаної від імені "Ленінської Комуністичної партії Радянського Союзу". Серед іншого в ній говорилося, що здійснювана в СРСР національна політика далека від вимог більшовицької партії на етапах її становлення, і СРСР аж ніяк не є Союзом суверенних республік, здатних проводити власну політику. В зв'язку з цим, пропонувалося надати більшу самостійність республікам в сферах зовнішньої політики і торгівлі, санкціонувати створення в союзних республіках власних збройних сил, створити всі умови для їх нормального національно-культурного розвитку⁴.

---

¹ ДА СБУ.-Спр. 68861-ФП, т. 1.-Арк. 2..

² Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 12986 - п, т.3. - Арк. 322-346.

³РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 21.-Арк. 4.

⁴ Там само.-Ф. 5, оп. 30, спр. 351.-Арк. 11, 14.

Наведений документ продемонстрував обособлення на початку 60-х рр., окремої течії в українському національному русі, яка базувалася на принципах націонал-комунізму. Її представники всіляко намагалися поставити марксистсько-ленінське вчення на національний ґрунт. Так, виступаючи за більшу самостійність або навіть державну незалежність України вони не відкидали ефемерної ідеї побудови в Україні найгуманнішого і найсправедливішого суспільства. Таким чином, в 60-80-х роках ми можемо спостерігати в національному русі три основні течії: націонал-комуністичну, націоналістичну, що виходила з обґрунтування необхідності власного, самобутнього шляху розвитку України і загально-демократичну, яка допускала можливість розв'язання нагальних питань через проведення різних демократичних реформ. Умовність такого розподілу очевидна, оскільки жодна з представлених нами організацій не мала викристалізованих програм, які б чітко розмежовували їх між собою.

Однією з найбільш відомих організацій націонал-комуністичного спрямування стала "Українська робітничоселянська спілка" (УРСС), пов'язана з іменем одного з безпосередніх її організаторів Левка Лук'яненка. Останній, ще працюючи інструктором Радехівського райкому партії Львівської області, замислився над необхідністю створення такої альтернативної організації, яка б могла по-справжньому репрезентувати інтереси широких робітничих і селянських мас України. В 1959 році Л.Лук'яненко підготував розгорнуту програму "УРСС", в якій, зокрема, говорилося: "Ми боремося за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні й духовні потреби своїх громадян на ґрунті незалежної економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, у якій би громадяни дійсно користувалися б політичними свободами і визначали б

напрямок економічного і політичного розвитку України - такою є остаточна мета боротьби нашої партії".

В програмі визначалися і основні етапи боротьби. На першому етапі передбачалося досягнення демократичних свобод і політичних прав. Другим етапом повинна була стати боротьба за вихід України з Союзу і утворення самостійної держави¹.

Установче засідання "УРСС" відбулося 7 листопада 1960 р. на квартирі адвоката Перемишлянської адвокатури Івана Кандиби. В ньому, крім господаря та Левка Лук'яненка, взяли участь інструктор Радехівського райкомун КПУ С.Вірун, завідуючий клубом с.Павлів Радехівського району В.Луцьків, слухач Львівської партшколи М.Вашук.

Обговоривши програму "УРСС", представлену Л.Лук'яненком, учасники наради визнали її надто гострою, рекомендували виробити новий проект, в якому б основна мета визначалася як демократизація суспільства. Водночас ставилось завдання відобразити в новому проекті мирний характер боротьби, який би виключав можливість будь-якого насильства.

Наступне засідання мало відбутися 22 січня 1961 р. в річницю проголошення УНР, однак внаслідок зради М.Вашука організація була викрита органами КДБ.

Не зумів реалізувати своїх планів і слухач Херсонського морехідного училища, член ВЛКСМ Данило Кулиняк. В другій половині 1964 р. він намагався створити підпільну організацію "Вісник свободи України", яка б домогалася виходу України з складу СРСР і встановлення національної моделі соціалізму².

Провідну роль відводив робітничому класу в перетво-

---

¹ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! ....-С. 11, 14-15.

² ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 5.-Арк. 30; Кулиняк Д. Ми спрагло вчилися правди//Україна.-1990.-№ 12.-С. 20-21.

ренні і оновленні України Андрій Коробань - автор програми "Національно-визвольної партії пролетаріату України", написаній в 1968-1969 рр. Для доробки згаданого документу чимало зусиль доклав науковий працівник Інституту філософії АН України Євген Пронюк¹.

Ідеєю створення "Української національної комуністичної партії" був сповнений письменник Василь Рубан, який в 1971 р. розробив програму майбутньої "УНКП". На його думку, кінцевою метою партії є створення "самостійної Української соціалістичної держави, влада в якій належатиме робітникам і селянам". Практичну реалізацію поставленої мети В.Рубан вбачав у "прориві московської інформаційної монополії", створенні власних незалежних органів друку, великій організаційній роботі по формуванню низових ланок партії, проведенні акцій громадської непокорі у вигляді демонстрацій, мітингів, голодувань тощо"².

Дещо еkleктичною виглядає програма "Партії національного прогресу", написана в кінці 70-х - на початку 80-х рр. вчителем історії з м.Горлівки Донецької області Юрієм Мельником. Соціалістичні ідеї в ній тісно переплітаються з ідеями лібералізму, об'єднаними на національному ґрунті³.

На відміну від націонал-комуністичних, підпільні націоналістичні організації повністю відкидали теорію і практику соціалізму, звертаючи свої погляди до моделі держави з сильною економікою, високою розвинутою культурою. Зокрема, така точка зору була близькою групі українських патріотів, які створили в 1961 р. "Українську загальнонародну організацію", перейменовану

---

¹ ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 3.-Арк. 76.

² Там само.-Спр. 67643-ФП, т. 1.-Арк. 46052; Рубан В. На протилежному боці від добра//Київ-1992.-№ 2.-С. 43-45.

³ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32035-ПФ, т. 1.-Арк. 71, 76; т. 3.-Арк. 67.

в 1964 р. в "Український національний фронт" ("УНФ"). Осередки "УНФ" діяли на території Львівської, Івано-Франківської, частково інших областей республіки.

Для пропаганди власних завдань і цілей, а також для згуртування навколо себе однодумців, члени "УНФ" Дмитро Квецко, Зіновій Красівський та ін. видавали позацензурний журнал "Воля і Батьківщина".

Належний рівень організації роботи, конспіративність, повна відданість боротьбі, як свідчить Микола Крайнюк, дозволила "Українському національному фронту" протриматись близько 18 років¹.

Виключно патріотичним можна вважати вчинок 14 студентів Львівського державного університету та лісотехнічного інституту, інших молодих працівників заводу залізобетонних конструкцій, Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва, які в серпні 1970 р. створили підпільну молодіжну організацію "Український національно-визвольний фронт" ("УНВФ"). Як і належить, "УНВФ" мав свої програмні документи, націлені на створення Української незалежної держави. З цією метою Зорян Попадюк, Яромір Микитка, Ігор Худий, Євген Сеньків, Степан Служка та ін. займалися політичною просвітою населення, поширювали листівки, позацензурний журнал "Поступ". Викриття "УНВФ" в 1973 р. було негативно сприйняте вищим політичним та державним керівництвом, оскільки в даному випадку йшлося про зростання опозиційних настроїв серед студентської молоді, що мала надалі формувати українську еліту².

¹Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7536-П, т. 15.-Арк. 259-278; Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-25986, т. 2.-Арк. 1-7; т. 3.-Арк. 101; Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7535-П, т. 25.-Арк. 270-283; Крайник М. Провісники//Зона.-1993.-№ 4.-С. 230-231.

²Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22586, т. 2.-Арк. 150-154; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 33-36.

Молодь складала основу і іншої підпільної організації - "Спілки української молоді Галичини", яка виникла в м. Коломиї Івано-Франківської області. Владні структури особливо шокувало те, що очолював її ніхто інший як секретар первинної комсомольської організації ПМК-67, член КПРС Дмитро Гриньків.

На перших етапах своєї діяльності "Спілка" зосередила свою увагу на придбанні необхідної націоналістичної літератури, створенні громадської каси, розширенні мережі організації в інших районах області¹.

Наявні в нашому розпорядженні документи не дають підстав говорити про сповідування "Спілкою" насильницьких методів боротьби з радянською владою. Однак, подані в кримінальній справі документи свідчать про те, що її учасники зробили певні кроки для оволодіння зброєю (викрали 6 стволів та патрони), проводили тренувальні стрільби, готувалися до пограбування ощадної каси².

Безпосередньо до молоді апелював Василь Труш - організатор молодіжної антирадянської групи, яка діяла в с. Устечко Заліщицького району Тернопільської області з вересня 1971 р. по лютий 1974р. Спираючись на зацікавлену підтримку учнів професійно-технічного училища №35 м. Миколаєва Львівської області Михайла Григора, Петра Даниліва, військовослужбовця в/ч 48731 м. Львова Богдана Гронського, учня 10 класу Устечківської середньої школи Андрія Кузана та інших, він намагався створити ініціативну групу по створенню збройних формувань, підготувати для них відповідну базу (схорони), налагодити прослуховування зарубіжних

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 17-20, 22-26, 46-47.

²Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37527, т. 1.-Арк. 256.

радіопередач, поширення матеріалів іноземних засобів масової інформації¹.

"Чортківська група", створена в м.Чорткові Тернопільської області в листопаді 1972 р. Володимиром Мармусом і Степаном Сапеляком за короткий час своєї діяльності до березня 1973 р., встигла провести лише кілька пропагандистських акцій.

Так, 21 січня 1973 р. напередодні річниці проголошення УНР, її члени розповсюдили 19 антирадянських листівок, вивісили 4 жовто-блакитних прапора²

Поширенням листівок та української національної символіки планувала займатись також підпільна молодіжна група, створена в другій половині 1972 р. з учнів Вишнянського технікуму плодоовочівництва Городоцького району Львівської області. Лише викриття групи, очолюваної І.Михайлівим, в січні 1973 р. перешкодило здійсненню накреслених планів³.

Протягом двох років діяла в селі Трач Косівського району Івано-Франківської області підпільна організація "Гомін", створена у складі семи осіб директором місцевого будинку культури Михайлом Слободяном. Останній власноручно виготовив присягу для вступаючих до "Гоміну", а також програмний документ "Звернення до синів і дочок українського народу", в якому створення Української незалежної держави розцінювалось як єдино можливий засіб збереження нації⁴.

Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угруповання робили основний акцент на розв'язанні національних проблем і домагалися побудови незалежної

¹ Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 13326 - П. - Арк. 234-240.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 54-57; 66-72.

³ ЦДАГО України. - Ф 1, оп. 25, спр. 877. - Арк. 31-32.

⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37534.

Української держави, то цілий ряд організацій і груп виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства.

Одним з тих, хто вбачав шлях до розширення і зміцнення суверенітету національних республік в проведенні певних демократичних перетворень став студент факультету журналістики Київського державного університету, молдаванин за національністю Борис Мар'ян. В 1956 р. під впливом ліберальних кроків радянського керівництва він склав "програму-мінімум", яка передбачала здійснення демілітаризації радянської країни, ствердження плюралізму думок і поглядів, ліквідацію на всіх рівнях політичної цензури, обмеження функцій КПРС, вільний обмін інформацією з зарубіжними країнами, зняття перепон для виїзду і в'їзду в країну як громадян СРСР, так і іноземців.

Шукаючи однодумців, Б.Мар'ян знайомив з своєю програмою однокурсників Володимира Дамаскіна, Івана Пашкова, Галину Хоменко. Сподівався отримати підтримку своїм думкам і в парткомі КДУ, інших громадських організаціях¹.

На відміну від Б.Мар'яна, який не виключав участі КПРС в процесі демократизації суспільства, пенсіонер з м.Кам'янець-Подільського Євген Шевченко вбачав в Комуністичній партії силу не лише не здатну до самореформування, а й реальне гальмо будь-яких позитивних змін в СРСР та інших країнах радянського блоку. Разом з дружиною Антоніною Шевченко та головним лікарем Соколівської дільничої лікарні Кам'янець-Подільського району Надією Конасевич, в 1956-1957 рр. він поширював листи, в яких закликав організувати міжнародний суд, викрити і засудити злочини тоталітарного режиму, створити

---

¹ ДА СБУ.-Спр. 67505-ФП, т. 1.-Арк. 3, 20, 30, 312.

справжні органи народовладдя¹.

Про необхідність здійснення "нової революції" твердили учасники підпільної організації, створеної на початку 60-х рр. у Києві О.Ф.Калиниченком. До її складу входили: медсестра лікарні № 3 Жовтневого району, член КПРС О.В.Калиниченко; інженер-конструктор ОКБ-1 заводу "Ленінська кузня", член ВЛКСМ В.І.Олійник; токарь заводу ПС № 308, член ВЛКСМ П.Ф.Кравчук; медсестра лікарні ім.Калініна М.А.Белова та інші.

На своїх засіданнях учасники згаданої організації констатували суттєві розходження між програмними документами партійно-урядової верхівки СРСР і реальною практикою життя, розробляли організаційні засади боротьби за оновлення суспільства².

Згадана організація намагалася через Віктора Рафальського налагодити зв'язки з московськими опозиційними колами. Встановлення контактів з російськими дисидентами дало підставу киянам для розробки т.з. "Платформи єдиного революційного фронту", що передбачало об'єднання з московською молодіжною антирадянською групою³.

На тлі серйозних прорахунків в сфері економічної політики виник в м.Костянтинівка Донецької області "Підпільний центр "Свобода", куди входили студенти Анатолій Сенін, Віктор Бобилев, Валентин Приходько. Останні вбачили причини погіршення добробуту людей в неспроможності керівництва КПРС до проведення економічних реформ, його догматичному ставленні до організації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Свої погляди студенти поширювали через листівки, в яких закликали до

---

¹Архів УСБУ в Хмельницькій обл.-Спр. П-28803, т. 1.-Арк. 2, 6; т. 2.-Арк. 150.

²ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5511.-Арк. 2-3.

³Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 9174 -П, т.1. - Арк. 191.

ліквідації КПРС, введення багатопартійної системи, надання усієї повноти влади Радам¹.

Першопричиною всіх негараздів, які мали місце в СРСР, вважали диктатуру КПРС члени утвореного в 1962 р. "Демократичного союзу соціалістів": директор середньої вечірньої школи с.Серпневе Одеської області М.Драгош, студенти В.Постолатий, С.Чемиртан, М.Кучеряну. В листівках, розповсюджених ними в Ленінграді, Харкові, Києві, Новосибірську, Казані, Куйбишеві, Одесі, Челябінську, Свердловську та інших містах, ставились питання про необхідність посилення ролі Рад, які перетворилися в придатки партійних комітетів, своєчасність встановлення обмежень в термінах перебування на виборних посадах, доцільність ухвалення законів, що гарантували б справжню свободу слова, діяльність будь-яких політичних і громадських організацій, створення умов для функціонування профспілок тощо².

Ідеї соціалізму з людським обличчям дотримувались також ініціатор створення на Миколаївщині підпільного угруповання "Боротьба за громадську справедливість", студент Микола Богач (організація викрита в 1969 р.)³, засновники "Партії боротьби за реалізацію ленінських ідей", робітники з Луганська Хохлов і Чеховський (1970 р.)⁴, автор ґрунтовної програми "Партії народних комуністів", асистент кафедри експериментальної фізики Донецького університету Анатолій Демчишин (1970р.)⁵, фундатор "Робітничої партії", вчитель з Одеси Михайло Монаков (1979 р.)⁶.

---

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32295-ПФ, т. 1.-Арк. 239-240 зв.; т. 3.-Арк. 5.

² РДАНІ.-Ф. 5, оп. 36, спр. 454.-Арк. 110.

³ Алексеева Л.-Вказ. праця.-С 10.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 77.

⁵ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32636-ПФ,т. 1.-Арк. 37, 80 зв., 99.

⁶ Вести из СССР...-Т. 1.-Арк. 153.

Наскільки серйозними були наміри організаторів таких опозиційних груп, довідуємось з спільної доповідної записки Прокуратури УРСР, КДБ при РМ УРСР та Верховного Суду УРСР ЦК Компартії України від 2 листопада 1971 р. В ній, зокрема, говорилося, що "...Хохлов і Чехівський, обоє робітники, 1917 р.н., з середньою освітою, оцінюючи з ревізійністських позицій політику партії і Радянської держави, прийшли до висновку, що ніби то існує "лжесоціалізм", який, на їх думку, є "особливою формою реставрації капіталізму", виношували плани створення нелегальної партії, розробили статут, програму і приступили до сколочування нелегальної антирадянської групи.

Вони також намагалися організувати підпільну друкарню для масового виготовлення антирадянських документів, для чого викрали з друкарні Северодонецького хімікомбінату більше 60 кг друкарських шрифтів"¹.

"Ревізійністські" організації та групи стихійно виникали і надалі. Наприклад, в 1981 р. брати Олексій та Віктор Зеркальцеви серйозно захопилися справою створення "Ідеальної Комуністичної партії Радянського Союзу". В листівках, розповсюджених імені останньої в Ленінграді, Жданові Донецької області, вони закликали до створення такої партії, яка б забезпечила вільне функціонування всіх інших політичних і громадських інституцій"².

Організацію "Демократичної партії" як опозиційної КПРС ставив собі за мету слюсар Донецького заводу "Донбаскабель" Микола Семенцов. Серед перших кроків, здійснених ним в даному напрямку, стали спроби утворення таких супутніх організацій як "Союз вільних студентів",

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 77.

² Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32860-ПФ, т. 1.-Арк. 97, 100.

"Товариство християнської православної церкви", які мали згуртувати навколо себе критично мислячу молодь, в першу чергу робітників, студентів, віруючих¹.

Повністю також орієнтувався на молодь "Інтернаціональний революційний фронт", очолюваний студенткою філософського факультету Київського державного університету Тетяною Метельовою . В першій половині 80-х рр. осередки "ІРФ" функціонували в Києві, Херсоні, Хусті, Рахові, Ужгороді, Москві, Ленінграді, Новгороді. Як довідуємось з програмних документів організацією ставились завдання ліквідації монополії КПРС на владу, введення повного госпрозрахунку, скасування жорсткого планування, докорінна реорганізація репресивних органів².

Цілком очевидно, що перелічені нами нелегальні організації та групи загальнодемократичного спрямування відіграли важливу роль в піднесенні українського національного руху.

Вони хоча й не ставили перед собою завдань розв'язання нагальних національних проблем українського народу, однак своєю конкретною пропагандистською, організаційною діяльністю сприяли ствердженню в Україні демократичних тенденцій, створювали умови для реалізації прав і свобод громадян, які об'єктивно поширювались і на національно-культурну сферу.

Разом з тим, нелегальне становище, в якому діяли згадані націонал-комуністичні, націоналістичні, загальнодемократичні організації і групи, значною мірою обмежувало

---

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 33026-ПФ, т.1.-Арк. 71, 115 зв.-116.

* До координаційної ради "ІРФ", зокрема, входили: Олесь Петік, Лев Брагінський, Ігор Бурковський.

² Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України.-1995.-6 квітня; 3 матеріалів особистої розмови авторів з Ігорем Бурковським.

їх можливості, звужувало контакти з зарубіжними засобами масової інформації, міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активно і цілеспрямовано впливати на громадську думку. Тому вже на початку 70-х рр. постало питання про створення таких організацій і груп, які б легально діяли в рамках радянського законодавства та міжнародного права. Однією з перших таких організацій став "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової". Вже сама історія його створення заслуговує на пильну увагу дослідників. Подібна зацікавленість пояснюється тим, що ряд правозахисників (Надія Світлична та ін.) не без підстав вважають Комітет предтечею Української Гельсінської групи¹.

Аналізуючи обставини створення Комітету можна твердити, що виник він стихійно хоча і був обумовлений усією попередньою діяльністю українських правозахисників. Після арешту в Одесі в грудні 1971 р. Ніни Строкатової ряд її однодумців вирішили розпочати петиційну кампанію на її захист. Причому, здійснювати її не поодинці, а спільними зусиллями, скоординовано і цілеспрямовано. Так з'явився "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової", декларацію про заснування якого 21 грудня 1971 р. підписали Петро Якір, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Леонід Тимчук, В'ячеслав Чорновіл.

В декларації, зокрема, говорилося, що "...Громадський комітет захисту Ніни Строкатової створюється на основі гарантій Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські і політичні права, у своїх діях він дотримуватиметься радянських законів.

Дії Комітету полягатимуть:

- у зборі фактів і документів та матеріалів, що торкати-

---

¹ Світлична Н. Погром з продовженням //Сучасність.-1983.- № 3.-С. 78.

муться особи Н.Строкатової і її "справи", в ознайомленні з ними державних та правових інстанцій та представників громадськості;

- в організації при потребі збору підписів під зверненням на захист Н.Строкатової:

- у зборі коштів для допомоги Н.Строкатовій та її чоловікові, політв'язневі, позбавленому, у зв'язку з арештом дружини будь-якої моральної і матеріальної допомоги;

- у домаганні гарантованої законом гласності судового процесу;

- у гарантованому оскарженні перед касаційною та іншими інстанціями звинувувального вироку, якщо такий буде винесений"¹.

На жаль, як зазначав В.Чорновіл, який разом з І.Стасів стояли біля витоків Комітету, останній фактично не встиг розгорнути ніяких дій через арешт частини його учасників².

Разом з тим, вже сам досвід створення легальної правозахисної організації мав своє позитивне значення.

По-перше, він переконав в можливості і доцільності об'єднання зусиль найбільш активної групи правозахисників; по-друге, проклав шлях до створення такої правозахисної організації, яка б опікувалася долею не окремого політв'язня, а й взяла на себе координацію усього правозахисного руху.

Нові спроби створення легальної української правозахисної організації спостерігаються в середині 70-х рр. і спираються на ті реалії, які склалися на той час у внутрішній і зовнішній політиці СРСР.

Послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм, залежність СРСР від з

---

¹ Сучасність.-1973.-№ 1.-С. 119-120.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. п-23335, т. 4.-Арк. 94-

ахідних технологій, експорту продовольства тощо, обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини змусили його маневрувати на світовій арені.

Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, підписання Гельсінської угоди створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху, наріжним каменем якого стала боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. Як відзначав Валентин Мороз, "...Гельсінський рух в Україні був відблиском загальносвітової тенденції, породженої епохою "детанту"¹.

Гельсінський рух і створені на його платформі організації та групи викликали жорсткий опір правлячого режиму. Оцінюючи їх діяльність, голова КДБ при Раді Міністрів СРСР в своїй інформації ЦК КПРС від 15 листопада 1976 р. зазначав, що такі групи переслідують "...провокаційну мету, поставити під сумнів щирі зусилля СРСР по виконанню положень Заключного акту Наради по безпеці і співробітництву в Європі і тим самим здійснити на уряд Радянського Союзу тиск в питаннях реалізації гельсінських домовленостей... Члени "групи" здійснюють збір матеріалів про нібито наявні випадки невиконання Радянським урядом Заключного акту, зокрема, про "порушення основних прав радянських громадян", переслідування за інакдумство" тощо". Одночасно з цим, Ю.Андропов запевняв вище політичне керівництво, в тому, що "...Комітетом державної безпеки вживаються заходи по компрометації та припиненню ворожої діяльності " таких груп².

¹ Мороз В. Шістдесяті роки в Україні//Всесвіт.-1993.-№ 9-10.-С. 182.

² РДАНИ.-Ф. 89, пер. 39, спр. 4.-Арк. 1-3.

Однак, незважаючи на протидію владних структур, правоохоронних органів, групи сприяння гельсінських угод виникали в різних регіонах СРСР, і в першу чергу в Україні. Сьогодні важко відтворити з абсолютною точністю кому конкретно належала ідея створення Української Гельсінської групи, але можна з переконаністю твердити, що вона активно обговорювалась в середовищі українських правозахисників. Тому ініціаторами УГГ можна з повним правом вважати і Миколу Руденка, і Олеса Бердника, і Оксану Мешко, і Левка Лук'яненка, і Петра Григоренка... Дещо пізніше їх підтримали Ніна Строкатова, Іван Кандиба, Олекса Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович¹.

8 листопада 1976 р. * М.Руденком була представлена на розсуд ініціаторам оформлення УГГ "Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод". В ній, зокрема, говорилося, що остання ставить за мету:

1) сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.

2) Виходячи з переконань, що мир між народами неможна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-27380, т. 2.-Арк. 85; Безсмертний І. Формула сонця//Молодь України.-1990.- 30 грудня; Лук'яненко Л. Вказ. праця. - С. 142; Маринович М. Україна: дорога через пустелю. Х.: ФОЛІО, 1993.-С. 45; Козак С. Від охорони Кремля до політв'язня//Літературна Україна.-1992.-30 квітня; Руденко М. Людина високого виміру//Оксана Мешко, козацька матір. К., 1995.-С. 12-13.

* Умовною датою заснування УГГ вважається 9 листопада 1976 року.

3) Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських Угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агенств тощо¹.

Як видно вже з тексту самої "Декларації", а також цілого ряду інших документів, провідним моментом в діяльності УГГ повинна була стати боротьба за самовизначення України, прокладення шляхів для її вільного розвитку. "...Найрадикальніша вимога духу української нації для себе і братерських народів, - говорилося в зверненні УГГ до країн-учасниць Белградської наради влітку 1977 р., - повна суверенність творчого прояву у всіх сферах духовно-господарського життя. Ніщо в світі не зможе зупинити втілення цієї ідеї у зримі форми історичної реальності"².

Визначивши основні цілі, а також методи їх досягнення, ініціатори УГГ з винятковою увагою поставилися до організаційних сторін своєї роботи. Причому в підходах до цих питань вони нерідко притримувались діаметрально протилежних точок зору. Так, Микола Руденко виступав за чітке розмежування обов'язків серед членів групи, пропонував створити спеціальні "редакційну" та "інформаційну" колегії. Проти цього рішення виступав Левко Лук'яненко, аргументуючи свою позицію тим, що подібна структура дасть підставу органам КДБ звинуватити членів УГГ в створенні

---

¹ Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1978.-С. 12.

організації, спрямованої на підрив радянського державного і суспільного ладу СРСР. Після нетривалої дискусії пропозиції М.Руденка, викладені ним в "Протоколі № 1 засідання УГГ" були відхилені¹.

Вкрай важливою для УГГ залишалася проблема налагодження контактів з російськими дисидентами, а також міжнародними правовими організаціями. Знаменно, що московські правозахисники - Л.Алексєєва, М.Ланда, Ю.Орлов, О.Гінзбург, А.Щаранський, В.Слепак гаряче вітали організаційне оформлення УГГ, назвали його в обставинах, що панували в Україні актом великої мужності².

Для налагодження контактів з російськими правозахисними організаціями чимало зусиль доклав відомий правозахисник, опальний радянський генерал Петро Григоренко, який входив одночасно до Московської і до Української Гельсінських груп. З необхідним розумінням ставились до проблем українських правозахисників Юрій Орлов, Олександр Гінзбург, які тиражували документи УГГ, розповсюджували їх в зарубіжних засобах масової інформації³.

Через деякий час діяльність УГГ отримала певний резонанс за кордоном. Цьому, зокрема, сприяв створений у Вашингтоні "Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні" в складі мікробіолога, доктора філософії Андрія Зваруна (президент), доктора філософії Ігоря Кошмана (віце-президент), редактора інформаційної служби "Смолоскипу" Богдана Ясеня (секретар), Уляни Мазуркевич, Ігоря Ольшанського, Андрія Фединського.

---

¹ ДА СБУ.-Спр. 68061-ФП, т. 6.-Арк. 28; Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 31729-ПФ, т. 9.-Арк. 20.

²Український правозахисний рух...-С. 10.

³ ДА СБУ.-Спр. 68061, - ФП, т. 6.-Арк. 5-6, 9.

Перший контакт між згаданим "Комітетом" і УГГ відбувся 21 листопада 1976 р., коли Богдан Ясень взяв 20-хвилинне інтерв'ю по телефону у керівника Української Гельсінської групи, письменника Миколи Руденка¹.

Констатуючи активізацію діяльності УГГ, радянські владні структури навіть не уявляли собі всіх подальших наслідків. Переслідування учасників гельсінського руху не лише не призвело до самоліквідації організації, а й сприяло припливу в її ряди все нових і нових членів. В кінці 70-х - на початку 80-х рр. членами УГГ стали Ольга Гейко-Матусевич, Микола Горбаль, Йосип Зісельс, Віталій Калиниченко, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Юрій Литвин, Михайло Мельник, Василь Овсієнко, Оксана Попович, Богдан Ребрик, Петро Розумний, Ірина Сенік, Василь та Петро Січко, Вячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич та багато ін. Всього до УГГ в 1976 - 1988 рр. входило більше 40 чоловік².

В сучасних умовах переважна більшість членів УГГ зайняла активну громадянську позицію, сприяючи ствердженню державотворчих тенденцій в Україні. Зокрема Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, брати Богдан та Микола Горині, та інші обиралися народними депутатами України. Василь Романюк до останніх своїх днів очолював Українську православну церкву - Київський патріархат. В становленні Української республіканської партії важливу роль зіграв Василь Овсієнко. Співгодує у міжнародній правозахисній організації Зіновій Антонюк. Всі вони продовжують ту велику справу, за яку поклали своє життя Василь Стус, Валерій Марченко, Олекса Тихий, Юрій Литвин, сотні інших українських патріотів, які стояли біля джерел незалежності України.

¹ ДА СБУ.- Спр. 67826-ФП, т. 3.-Акр. 204.

² Оксана Мешко, Козацька матір. К., 1995.-С. 56.

Таким чином, аналізуючи рух опору тоталітарному режиму в сфері національної політики, можна помітити, що він знайшов свій вияв в самих різноманітних формах: від спроб теоретичного чи художнього осмислення становища України в складі СРСР, розгортання петиційних кампаній, цілеспрямованої культурно-просвітницької діяльності, створення різних за спрямуванням нелегальних організацій, видання позацензурної літератури до формування єдиного загальнонаціонального правозахисного центру. .

III

А'	o	-
v/ -	,	-
	50- pp.	-
,	,	-
	XX'	-
,	,	-
	"	-
	"	-
1956 . "	"	19
	"1	-
	XX'	-
	,	-
	"...	-

---

¹ . . 1, , 24, . 4256.- . 128-131.

"			"		
			"1		
			"		
			"		
			21	1957	
"				"	
			"		
			"2		
			"		
			"3		

1		1,	24,	4257.-	188.
1	.89,	6,		66.	
3	.5.-	63.			

_____

, ' , -
 " " -
 , " "1 -
 " ' " (- ' 1956 .) -
 , , , -
 , 1956 . -
 58-10 -
 , 1956 . -
 " "2 -
 , , , , , -
 , , , , , -
 , 1956 . -
 , XX ' -
 , -

\ ^ .- . 1, . 24, . 4256.- . 53-56.
 : : : : : ,
 1991.- . 1.-C. 577.

" ...
 "1
 1958 " " 25
 " (. 62)
 1954-1959 pp. 183
 1879
 1300

---

1 .- . 1, on. 24, . 4257.- . 187.

46

, , -
, -
, 245 ' , 1. " ,
" " ,
, , - ,
, , 219

00175 28 1962 . " -
" , -
, , .
, , 11 1962 .²

50- - 60- p., -
, , -
, , -
, , -

1. . - . 1 . 16, . 85.- . 248.
2. . - . 109.- . 428.

" 1962 . 10 15 , -
 *
) 1962 2. , (7
 " , " : "
 " " " " " "
 " " " " " "
 " " " " " "
 (" ") (" ")
 3 .
 , ,
 , ,
 , ,

\ * .- . 55627, .- . 224 .-225. . 55371, . 24.- . 415-419.
 !... - . 67;
 .- . 12428 - , . 2.- . 269-273

' 7 1957 p.,

· ; ·

1

· " ...

...

· " ...

· " ...

"^.

1

2 , 22

- 11396. -

.- . 1, . 24, . 4630.- . 36.

	5	1957		
" , "				
1956 . "			19.	
		"1		
		15	1958	
		2		
" "				
		3		
"				

1	1,	24,	4630.-	33.
3			29838.-	372.
			-10262.-	16, 105.

1.

3

14 ' 1964 .

" - " .

" - " .

" - " .

3 .

1956-1957 pp.

1958 .

4 .

1* . 28826- . 2.

2 . 37215- , . 2.-

3 187-189. . 11816- . 2.

^ 239-240. . 034363- . , 214,

"	"	-	,	-	-
		"	.	,	-
			,		1.
					-
1958	.			25	-
					-
		"2	,	"	-
					-
					-
				3	-
					-
"				"	-

---

1 33442- . 27, 44-
44 ., 205-205 .
5 13143- . 220.
3 -28616.- .2-4, 283-
284.
148

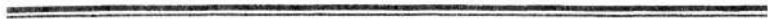
	1.		
1958 .			-
			-
			-
			-
	2.		-
"		"	-
			-
			-
			-
	1957 .		-
			-
			-
			-
	1.		-
			-
			-
		1954-1957 pp.	-
"			-
<hr/>			
1		. 7220-	
2-7.			
2		-27566.-	. 2, 66,
285.			
3		. 1, . 24, . 4537.-	. 95-97.

_____

< > ..., , -
..., -
"1. -
50- - 60- pp. -
(7 2)², -
(5)³, -
)⁴ (2
1957 . -
5 . -
" " : " "6
, ,

---

1 .- . 14208- .- . 205-
208, 255. .- . -11040, . 2.~ . 188-192.
5 .- . 32666- .- . 40.
^ .- . 319.- . 4, 119, 218.
4 .- . 32658- .- . 2, 126.
5 .- . -13271.- . 159.
6

18 1962 .

: "
!"

!

!..²

1.

2.

60- pp.

1962 .

7705

1961 .

1*

.- . -14537.- . 212;

2

' /

.-1994.-22

.- . -21355.- . 31, 240.

	2522.	1962
		-
		-
		-
		-
		-
		-
		-
		-
		-
1339	(5032	6726
	; 364 -	/ -
	; 108 -	; 210 -
105 -	; 60 -	; 192 -
		440
		-
30	47%	
		-
		-
		-
		-
		-
		-
1	. 89, . 6, . 21.-	. 259, 261.
2	. 260.	

1 .

50- - 60- pp.

60- pp.

60-80- pp.

" "

---

1 .89, ,6, . .4.

					17	-
1967						-
		1.			"	-
						-
						-
				1967	12155	2.
						-
						-
	11	1972				-
						-
						-
						-
						-
					16	-
1972						-
		25		1972		-
						-
						-
						2

1	- .89,	.6,	- .1.
2	- .89,	.51,	- .8.
3	- .25,	.41,-	. 1-5.

1961 .

6

1965 .

1 . . 1, . 24, . 5323.~ . 19-22.

" " 14 1965 . 20-30-
pp. -
, -
, -
" 1 -
11 1966 p., -
" -
" " -
1966 . -
" " -

---

¹ . 1, . 24, . 62, 70-72.

Faint, mostly illegible text and symbols scattered across the page, possibly bleed-through from the reverse side. Some recognizable characters include double quotes, commas, and numbers 1, 2, 3, and 8.

1*	. . 1, . 24, . 6160,- . 46-47.
2	. . . . .
3	. - . 48-49

1.

2.

3.

4.

(

<u>1</u>	- . 1,	. 24,	. 6160,-	. 72,
2	- . 73.			
3	- . 88-89.			
4	- . 80-81.			

, ,
 , " ... -
 , -
 , -
 , -
 * , ... "1 -
 , ,

1969 .

1969 p.,

, -
 , -
 , ,
 , ,
 2 -
 . 18 1969 . -

---

*
 1
 2
 .- . 16-19. . 24, . 6160,- . 16.

"	"	"	"	
"				
		1.		
	, 26		1969	" "
				" "
	"	"	"	"
"	"	"	"	"
"	"	"	"	"
		2.		
"	"	"	"	"
	1971 p.,			"
"	"	"	"	"
"	"	"	"	"
		3.		

---

¹   .- . 1, . 25, . 83.- . 34-36.
²   .- . 37, 45-50.
³   .- . 513.- . 5-6.

, , -
 -
 " " ,
 : " -
 -
 ? ? - , "1 -
 -
 " " , -
 " " 2 -
 " " , 16 1965 -
 " " " " ,
 " " " ,
 ,
 .
 1968 .

$\frac{1}{2}$. 1, . 24, . 6160~ . 111.
 / . -
 1992.-24 .

1972

,
 ,
 , 1
 .
 ,
 " (1972 .)
 " ...

XXIV

...

"2

1
 // .-1988.-2 ;
 2 . ... . 517-526.
 .- .1, .2, .32.- .242.

...

... "1

1972 .

50

60- pp.

70- pp.

1972 . " "

" "

---

1 . . 1, . 10, . 1475.- . 129.

---

28 1973

1
115: . 10, . 1314- . 38-51. . 867.- . 109-111, 113-
^ . 106-107.

1972	-
XVI-XVIII	-
1	1

---

1 . . . . . : - , 1993.- . 209-212;
 //
 " " , 1995.- 12. :

( ),

70- pp.

" "

1

70- pp.

16 1973

1974

31

2

---

1 . . 1, . 25, . 867.- . 137-146;
 // .-1993.- 1.- .
 25-27.
 2 . . 61-65.

1 .- . 1, . 25, - . 869.- . 67-70.

	1		
"	"^		3
"	"		
			4
" 12	1974		
			"5
			"
	1973		

1	.- . 1,	. 25, -	, 64.-	. 51-52.
2	.-1968,-4	.		
3	.- . 1,	. 25,	. 83.-	. 57-59.
4	..- . 10,	. 65.-	. 48.	
5	.- . 44.-	. 55.		

		1972 .	
			-
			.
			-
	"	"	-
120	,	,	,
		...	-
		,	-
		,	-
		.	-
		,	-
	2	"1.	-
			-
		,	-
			.
		,	-
		"	-
			.
		2.	-
		,	,
			,
			"
		,	,
/			"
			,
		"	,

$\frac{1}{2}$. - . 1, . 25, . 1044. - . 69-71.
. - . 877.~ . 85-90.

,
 ,
 " .
 ,
 " (16.01.1973 .), "
 (12.06.1973 .), "
 " (26.06.1973 .) " 1 .
 ,
 ,
 , " ... ,
 ,
 ,
 ,
 (. , " 2),
 ,
 ,

---

¹
² .- .1, .25, - .869. - .2.
 .- .2.

_____

" - "

" "

1949 .

1

"

1

"

.... "2

---

1 . - . 1, . 25, . 868. - . 32-38
2 . - . 32-41.

			,		-
23	1973	,	"		-
	"			"1	'
		,			-
			,	1973	"
		,			-
"				270	2
				"	-7"
"	"	.			-
			,		-
"		-		"	-
					-
				3	'
1973	.				-
"	"	.			-
					-
				"	-
				"4	.

---

1 .- . 1, . 25, . 1044.- . 146-147.
2 .- . 10, . 1401.- . 2.
3 .- . 25, . 1361.- . 11.
4 .- . 1, . 25, . 877.- . 27-29.

_____

17-18 1973 .

1970 .

1 . . 1, . 2, . 67.- . 193.

1 . . . . . -
 . . . . . -
 , " " . . . . . -
 . . . . . -
 " . . . . . -
 , " . . . . . -
 . . . . . -
 "2 . . . . . -
 . . . . . -
 , , ... -
 , 13 1973 . . . . . -
 . . . . . -
 " . . . . . -
 , ... -
 . . . . . -

$\frac{1}{2}$, - . 1, . 10, . 1305. - . 134.
 . 132.

"1

1917-1920 pp.,

70- pp.

1979 . . .

2 .

---

¹ . . . 1, . 16, . 168,- . 2;
XX \ . . . ;
1994.- . 408.
2 XX . . . 437-438.

" , "

" , -

1981-82 pp. -

625 -

" ,

" , 65 -

" , -

, 20 -

15 -

1 -

---

1 .- . 1, . 25, . 2548.- . 2.

60- pp.

p., 8 1966

" "1

" .70 (.62), .7

" 25 1958 p., " 9 (

"2

187-1

190-1

1 "...
Z2-23.
2

'7/ .-1993.- 19-20.-

. 70

(. 187-1)¹.

190-1

" ,

1945 . ,

1991 .

1

4-

" " " 2 .

" " " " " " " " " " " "

"3 * .

60- pp.

---

1 .- . 89, . 18, .- . 1-5.

2 . . . , 1992.- . 36-40.

3 J " .- . 54.

" " .
XX , ' -
, . -
" , " .
" " " " -
" " " " -
, " " -
2 , -

1971 p.,
60- pp. "
1967 . 1971 .
6 "1

62) 87 : -27; (
31%; -30 34%, (. -9
, 1 , 1

" " " " " "
" " " " " " "
" " " " " " "
1, . 25, . 546.- . 75.

-*?;	);	-16.	-2;	-3;	-
66 %;	36	45	-23	18 34	-57
67%,	-13;	24	27,5%;	26%;	-58
	-13	26	36%;	-40	-6;
	-13	15%;		-8*.	46%;
					-
					-
					-
1967			"	"	
19	;	1968 - 9,	1969 - 22,	1970 - 25,	
1971 - 12.					
	- 12	..	-	- 8,	- 7,
				- 6;	-
			- 5.		-
	"		"		-
					-
					-
187-1),			1967 -		" (.
		137	.		1971 .
	- 31,				14;
	- 13,		- 11 ² .		-
					1966 ,
					-
					-
		1965 . 24			19
					-
					-
1			3 .		
2			. 1, . 25, . 546.- . 76.		
3			. 78.		
			. 24, . 5991.- . 116.		

13	1966 .	-
" " "		'
1966 .		-
,		-
,		-
,		-
,		-
,		-
,		-
1966 .		-
,		-
,		-
,		-
	1 .	
23-26	1966 .	-
-		-
)	(. , .) (.	-

---

1 ... 31-273; ?// ...-1992.- 6.- . 41-42;
 7.- . 78-81; 8.- . 96-97, 119.

,
 -
 -
 ,
 ,
 ,
 13-18 1966 . . . ,
 ,
 ,
 ,
 ,
 ,
 ,
 ;
 ;
 ,
 1966 .
 -
 ,
 ,
 137
 "2"
 ,
 -
 -
 -
 -
 -

---

1 . - . 1, . 24, . 6160. - , 9-15;
 . . , 1994. - 6-7.
 2 . - . 28834- , . 2.- .
 69-71.

1.

" "

2,

3.

24 , 1967 .

1967 .

"

" ,

"*

---

* . 7536- , . 15.-

. 276-277.

2 . - . 8938 - , . 2. - . 164-168.

. - . -25986, . 4.- . 101.

!

	1			
1968			5	-
"	1,			-
,	1	1967	2	-
1968				-
				-
				-
				-
	3			-
				-
27. .67 p.,		:	"	-
. 7				-
				-
				...

$\frac{1}{2}$ *
 $\frac{2}{2}$
 . 198-199.
 $\frac{3}{3}$
 147.

. 64- . 174-176.
 . 8777- , . 2-
 . 6854- . 143-

11.IV.68 .

1968-1969 pp.

1969 .

II 2 .

15 1969 .

---

¹/_{*} . 6854- . 206,
212.
²
14 .; . 2.- . 4, 252, 313-314; . 12541- , . .
. 64.- . 76. . 1, . 25,

		1			
		2			
1969					31
					3
					26
1969					
					4

1 .- . 12239- , . L- .
 189-190; .2.- . 77.
 2 .- . -914.- . 82-83,
 293.
 3 .- . 6111- , . 3.-
 4, 295-297.
 .- . 58109- , . 7.- . 29-31.

			*	
1970 .				
		1		
		2		
		3		
		4		
		5		
			1970 .	
		(. 62 . 1)		
			- 222 (	
		) 62 . 1	'	6 .

*
1970 (. . .)
58109- . . 7.- . 268-272).
2 . . . 58114- . . 2.- . 106-107;
3 . . 1, . 25, . 127.- . 132.
267, . . . -23335, . 7.- . 265-
J . . 69268- . . . 32571- , . . . 144.
5

* . 1970-1985 pp.

18

1970 . -

" 17-

1971

*
* . -15252, . 6.- . 39,
46,144.
* . 1, . 25, . 347.- . 20-21.
3 . 72253 - , . 3. - . 236.
95-2^ . 11561 - . - .

(,)¹.

70- pp.

(27 (28 1971 p.), 1971 .)

1971 . 42

".

2.

"

34

" - "

"3"

1 . - . - 23335, . 7. - .

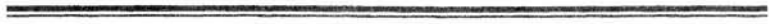
197-199. . - Clip. 67826 - , . 3. - . 53.

3 . - . - 11547, , 1. - .

75-78.

198

	1972 .	
		?
		-
		-
		,
	19 1972 .	-
	"	-
	10-13 1972 .	-
34	,	-
	,	-
	"	-
	"	-
	"1	-
	,	-
	,	-
	"	,
	"	,
	2 1972 .	-
	"	-
	"	-
	"3	-
	,	-
	,	-
	.	.
$\frac{2}{3}$	. - .1, . 17, . 216. - . 1.	
	. - .25, . 641. - . 197.	
	. - 1972.	

2 1972 . " " -

. " " .
, , , , , ,
, , , , , ,
, , , , , ,
, , , , , .

, , " " " "

, . -

, 18 1972 . -

:

, . 1972 . -

" , " " -

" " -

2 ,

1973 . , "... -

---

2 1973 . 2
1973 .
70 .62 . 1₃ 1972-1973 pp.
23

	-	. 1,	. 10,	. 1475.-	. 60.
2	-	. 25,	. 877.-	. 74-79.	
3	-				

			1	
		"	"	
		18	1972	
		"		
			2	
		20	1972	
		3		
			20	1973

*
 2
 3 .- .127.- .41. XX ...- .409-413.
 . 26.- .24-25.

" " , "1 .
,
" " .
, 242₂ .
" " ,
, 70-
pp.
- " " (1974)³;
" " " (1975)⁴;
")⁵ .
" 1976 " (

---

* .- . 1, . 16, . .- . 26-27.
2j .-1992.-15 .
391 .- . 13326- .- . 389-
^ .- . 37534- , . 3.-
378-387.
5 .- . 7535- , . 25.- . 284.
6 .- . 6111- , . - . 352-355.

), .21 " 1976 . " -
 " " " " " -
 1. -
 1 " , " -
 " " , -
 2. -
 2 1977 . -
 , " ... -
 . 62 -
 (. 70), -
 " . 25 ' 1977 . -
 3. ' -
 23 -1 1977 . -
 * ?// .-1992.-15 -
 2 ... . 160. -
 ...

	.	-
" "	.	-
( )	. 222	. 1
. 62 . II	. 222	. 1
. 62 , 1		
*		
1978-1981 pp.		
20		
1978		
1	. 1, . 25, . 1548.-	. 40-41.

1979 ^ , , -
 , , -
 , , -
 , , -
 , , -
 1981 .
 , .
 - , . 62 . 2. ,
 , . , . , . , .
 - , -
 , , ,
 , , ,
 (. 188-1 . 2).
 (. 117) . -
 . 222-3 (,
 "), " . 229, ' , -
 , " ... -
 , ,
 , ,
 , . -

"1 ;
 , , -
 , , -
 1979 . 187-1² , 1982 . -
 , (. 186 1979) , 1982 . -
 (. 62)³ .
 , 70- - 80- pp. -
 , , -
 , , -
 1979 . " " -
 , , -
 80- pp. -
 , -
 , -

1* 1978-1982...- . 853.
 2 ~ .- . 660. .- . 17608- , . .- . 1.

	25	1972	.	-
			,	-
			.	-
		"	"	-
	4-		.	-
		1	.	-
			"	-
		"	,	-
		1980	.	. 62 . 1
			.	-
		"	" "	-
		2	.	-
			1980	-
			.	-
	3		.	-

---

1 . - , 1982.- .
 1.-C. 226, 446, 456, 544; . 2.-G 295.
 16,41; .2.~ . 251,284. . 12755- , . . - .
 3 . . . 1.-C. 467.

" " -
 , , 1.
 , ,
 , , -
 , , -
 2. -
 " " -
 " (7-8) - " -
 , " -
 " " ,
 " " 1980 . -
 , -
 , , -
 , , -
 , , -
 , 24 -
 1980 . -
 62 . 1 150 -
 ' ; -

---

 * 3 .- . -14457, . 2.- .
 338, - // -
 1995.- 37.

	(. 62, . 1);	
	1 .	
1981 .		-
		-
		-
		-
	(83 . III -	-
	)	-
		-
"		-
"		-
"2 .		-
		-
		5
1980 .		-
		!"
		-
		1981 .
		-
		-

---

*
152: . . . -57316, . 18.- . 117-
2 . . . 146-147.
3 . . . 2.- . 67-68; . . . 126-127.
/ . . . -1995-6 .

	' "	"	40	" "
	"	.		" "
	1.	.187-1		
		,		
1981	.,	-		
	.	,		
	/			
	2.	'		
	,			
	,			
	,			
	.			
	. 62 . 1	" "		
8	1981	. 4		
		.		
			1982	.

*
1
3
4
225.

...- . 1.- . 420.
.- . 557, 575, 582.
.- . 2.- . 11.

.- . 12240- , . 4.- .

_____

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

1
2
341-346.
212

1982 .
2.
1982 .

158.
7220- , . . .

(10 (5 2 (2);
 (3)¹ , 2 .
 , 25 1982 .
 " " 28 1983 .
 4 .
 1984 . (7
 5)⁵] (3
)⁶ ,
 . 62 7 .

---

¹ ...- . 1.- . 534; . 2.- 36, 111, 147.
² 260; . - . 360. . - . -14693, . . .
³ ..- . 2.- . 167.
⁴ / .-1995.-6 .
⁵ ...- . 4.- . 25.
⁶ " ..."//
 .-1995.-11 ; 80- pp. XX .)- ., 1994.- . 115-
 117;
 ...- . - . 119.

, 14 , -
 1984 , -
 1984 . 37- , 7 -
 1 " ... -
 "2 - -
 15 1985 -
 "3" " ... - 5 -
 . 62 -

---

i ...// .-199!.- .- . 145-
 152, ...- . 449.
 j // - 1991. - 10. - .
 1254-1263

1987 .

1 .

" " " .

" , "

" , "

1985 .

"2 .

. 187-1

1986 p.,

. 62,

3 .*

1
2
6; 3 . . . 340-343.
461.
* . . .

//

.-1995.-6
. 12236- , . . . 3-
. , 28835- , . . .

10

5

	1962 .	-
	1.	-
	, 1967 .	-
	,	-
	,	-
	,	-
6	1967 .	-
	1968-1970 pp.	-
	,	-
	,	-
	"	-
	,	-
	,	-
	" 17' 1968 .	-
	2.	-
	,	-

---

1 .- . , . 1, . 261.- . 108.
2 .-

_____

29 1969 .,
"1
1970 .
"
"
"2
" "

1
2 . . 157.
.- . 1, . 25, . 370.- . 5, 11.

, , , , ,
 , . " ... -
 , - -
 , , -
 , , -
 , , -
 "1 . -
 , 3. 1966 p., -
 , . -
 , . 70 , . -
 , -
 , , -
 , , -
 , , -
 , . -
 , , . -
 , , . 2 , , . -
 , , .

---

*
 7₂- . 55. ?// .-1990.-
 7.- . 56-57. ?// .-1990.-

1968

" 139"*

3.

---

*

153; 166-168; .69260- (.58109- , . . . 151-
 , ...31, 219).

	1	
		-
		-
	"	"2
		-
		-
		*
	" "	-
	3	
	600	-
	400	-
		-
		-
		-
		-
70-	pp.	-

---

1 . . . 25, . 127.- . 72-83.
 2 . . . 164; . 4.- . 270-271.
 *
 3 " " XX ...- . 410.

	"	"1		
1965				-
			2	-
			, 10	1965
				-
	"	"3		-
				-
			1972	-
				-
			4	-
				-
				-
				-
		*	70- pp.,	-
1	68805-	12-	278, 344, 336, 339, 344;	
69260-	2-	239-240.		
3	8-	1-2.		
4	...	...	256.	
^	"			
*	/	-1991-	11-12.-C. 198-199.	
1972			62	7
69267-	9-	339).	3	(
224				

1970 . 1 . *

**

1979 . "

---

*

1991. - . 226-227).

69267- . 2.- . 101, 149;

// .-1990.~ 33.- . 14.

80- 60- -

.-1995.- 6.- . 3). (...//

1977 .

1

*

**

2

1 . . . . . 034144- , ... 72
109-110; .-1992.-III-
IV.-C. 7.

*
1981 . . . . . 62 . 1 , .
218 . 1 7 5
: "...

. . . . . (. 78; . 5- . 187).
** . 034144- , ... (1794-1850) -
"

2 . . . . . 4.- . 158.

---

8 1978 .

" "

1971 .

1976 . " 56

" "

"

1976 .

VI

"

( )

"

2

---

¹ . 2.- . 34. . -7302, . . 1,
₂ . 89, . 37, . 50.- . 22-23.

_____

1976 .

22

1

¹ .- .89, .37, .50.- .22-23.

16

1978

80- pp.

70-

50-

80- pp.

20-

50- pp.

¹ .89, .25, .38.- .1-3.

ПІСЛЯМОВА

Аналіз документальних матеріалів, опублікованої літератури, інших важливих джерел переконують в тому, що в Україні в другій половині 1950—80-х рр. існувала і протидіяла режиму реальна опозиція, представлена українським національним рухом, національними рухами окремих найбільш чисельних національних меншин, різними релігійними течіями, що послідовно виступали за дотримання конституційних прав і свобод.

Цілком очевидно, що найбільш організованою і згуртованою силою виступив український національний рух, що об'єднав навколо себе представників передової української інтелігенції, інтелектуальної еліти суспільства, палких прихильників української ідеї в різних регіонах республіки. Незважаючи на свою неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей в думках і поглядах, баченні перспектив подальшого розвитку нації, український національний рух завжди тяжів до об'єднання, самоорганізації, прагнув розширити свій вплив на суспільно-політичне життя досліджуваного періоду. Це засвідчило створення цілого ряду непідконтрольних владним структурам організацій, об'єднань, гуртків, високий рівень поширюваного "самвидаву", намагання встановити необхідні контакти з іншими опозиційними силами в Україні, інших республіках колишнього СРСР, міжнародними правозахисними організаціями.

Надзвичайно важливим в діяльності українського національного руху стало вироблення легальних форм боротьби. Останнє знайшло своє вираження в широкій петиційній кампанії, формуванні громадських організацій на захист окремих політв'язнів, створенні Української Гельсінської групи, яка діяла на основі підписаних радянським керівництвом Гельсінських угод. Для досягнення своїх кінцевих цілей український національний рух тісно взаємодіяв з іншими нонконформістськими силами в Україні.

Серйозну силу уявляв собою рух за відновлення Укра-

їнської греко-католицької церкви, який виник практично відразу після неканонічного Львівського Собору 1946 року. Наявні факти свідчать про те, що понад 40 років УГКЦ продовжувало діяти в підпіллі, зберігаючи свою організаційну структуру, маючи підтримку значного числа віруючих.

Важливо, що рух за відновлення УГКЦ, висуваючи перед собою конкретні релігійні цілі, з часом піднявся до усвідомлення завдань активної боротьби за державну незалежність України. Прикладом цього можуть служити теоретична та богословська спадщина таких відомих пастирів як Й.Сліпий, В.Величківський, Р.Бахталовський та інших, програмні вимоги “Комітету правозахисту віруючих і церкви”, поширюваний релігійний “самвидав”.

Таким чином, наявність серйозної опозиції в Україні в другій половині 50—80-х рр. можна вважати не лише реально існуючим фактом, а й з повним правом говорити про її велику і різнопланову діяльність, спрямовану на демократизацію всіх сторін суспільного життя, піднесення державотворчих процесів, формування політичної і правової культури у співвітчизників.

При цьому, хоча союзне і республіканське партійно-державне керівництво офіційно не визнавало наявність будь-якої опозиції режиму, характеризуючи її представників як “відщепенців”, “кримінальних злочинців”, “агентів іноземних розвідок”, воно послідовно проводило боротьбу з неконформістськими силами. В досліджуваний період була сформована необхідна правова база для боротьби з інакодумством, яка спиралася на сумнозвісні 62; 187; 138; 209 статті Кримінального кодексу УРСР. Цьому ж був підпорядкований розгалужений каральний апарат, створений на основі V Управління КДБ СРСР та його місцевих підрозділів, формувань інших правоохоронних органів. Важливу роль у функціонуванні репресивної машини відіграла каральна психіатрія, пов’язана з групою судово-психіатричних експертів, зневаживших і розтоптавших високу клятву Гіпократів.

На жаль, сьогодні ще не сказано останнього слова у дослідженні форм і методів боротьби владних структур

з інакодумством. Ще чимало найганебніших злочинів потребують своєї політичної і правової оцінки. Однак вже сьогодні можна з повним правом твердити, що політичні репресії другої половини 1950—80-х років хоча і поступалися перед репресіями початку 50-х років, однак набували не менш потворних форм. Внаслідок цього у в'язницях і таборах, спеціальних психіатричних лікарнях опинилися найбільш активні діячі національних та релігійних рухів, всі, хто за своїми переконаннями не могли і не хотіли коритися жорсткій і всевладній системі.

Цілком очевидно, що дане дослідження є лише одним з перших кроків в розробці великої і важливої проблеми, пов'язаної з діяльністю опозиції “постсталінської доби”. Потребують свого подальшого поглибленого вивчення окремі течії в національних та релігійних рухах, теоретична та епістолярна спадщина найбільш активних діячів опозиції. Спеціального розгляду вимагають нелегальні організації, групи та формування, що діяли в різних регіонах України.

Рівень наукових досліджень згаданої тематики вимагає і відповідного методичного та організаційного забезпечення, об'єднання зусиль архівних, бібліотечних та музейних працівників. Зокрема, своєчасним стало б видання тематичних оглядів джерел центральних та місцевих державних і відомчих архівів, бібліографічних покажчиків. Нові підходи, на нашу думку, повинні домінувати також у формуванні музейних експозицій, в яких висвітлення діяльності опозиційних сил здійснюється досить поверхово і побіжно.

Реалізація цих та інших завдань дозволить усвідомити важливі процеси, які передували проголошенню Української незалежної держави, служили провісниками національного і духовного піднесення українського народу.

Наукове видання

Олег Григорович Бажан — кандидат історичних наук;

Юрій Зіновійович Данилюк — кандидат історичних наук.

Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті роки)

Видання підготували:

Комп'ютерний набір — *А.І.Шейко*

Оригінал-макет — *Л.А.Гречина*

Художнє оформлення — *В.І.Кірдо*

Підписано до друку_30/03/ Формат 60x84 1/16.

Ум. друк. арк. _13.72_ Обл. вид. арк. 14.16_

Тираж 500_. Зам. 89_ 2000 р.

Ціна договірна.

Поліграфічна дільниця Інституту історії України НАН України, Київ-1, вул.Грушевського, 4.

ББК 633 (4 УКР) 63-4

Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. **Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті роки).** — К.: Інститут історії України НАН України. — 2000. — 232 с.

В монографії на великому документальному матеріалі досліджуються шляхи та основні етапи українського національного руху в кінці 1950-х років — 1980-х років, висвітлюються основні форми опору тоталітарному режиму в сфері національної політики, а також репресивні заходи державного керівництва СРСР та УРСР, спрямовані на придушення інакodomства.

Науковий редактор - доктор історичних наук,
професор *О.П.Решет.*

Рецензенти: доктор історичних наук *О.О.Нестуля,*
доктор історичних наук *Є.М.Склярченко*

ISBN 966-02-1531-2

г Інститут історії України
НАН України, 2000.